

Irena Fiket, Zoran Pavlović, Gazela Pudar Draško

POLITIČKE ORIJENTACIJE GRAĐANA SRBIJE

Kartografija nemoći

Irena Fiket, Zoran Pavlović, Gazela Pudar Draško

POLITIČKE ORIJENTACIJE GRAĐANA SRBIJE

Kartografija nemoći

Političke orijentacije građana Srbije
Kartografija nemoći

Izdavač

Friedrich-Ebert-Stiftung
Kancelarija Beograd
Dositejeva /51/1 11000 Beograd
Tel.: ++381 (11) 3283 271
Fax: ++381 (11) 3283 285
www.fes-serbia.org

Za izdavača

Ursula Koch-Laugwitz
Direktorka, Regionalna kancelarija za
Srbiju i Crnu Goru

Autori

Irena Fiket
Zoran Pavlović
Gazela Pudar Draško

Recenzenti

Vedran Džihić
Marko Savković
Milivoj Bešlin

Lektura

Divna Prodanović

Dizajn

Marko Zakovski

Narudžbina publikacija:

info@fes-serbia.org

Svaka dalja komercijalna upotreba sadržaja zabranjena je bez prethodne pismene saglasnosti fondacije Friedrich Ebert.

Stavovi izneti u ovoj publikaciji ne izražavaju nužno stavove fondacije Friedrich Ebert ili stavove organizacija koje autori predstavljaju.

Sadržaj

Kartografija političkih percepcija	7
Teorijska pozadina i kontekst istraživanja	8
Problem i ciljevi studije	9
Metodologija istraživanja	10
Građani Srbije o sebi i drugima	11
Životna situacija: prošlost, sadašnjost i budućnost	11
Lične karakteristike i socijalni identiteti	14
Šta je vredno i važno u životu?	19
Opšte raspoloženje u zemlji	25
Percepcije života u Srbiji i pogled na državu u kojoj živimo	25
Kvalitet života i najvažniji društveni problemi u Srbiji	25
Atmosfera u društvu	27
Da li je Srbija trenutno na pravom ili na pogrešnom putu?	28
Pogled na državu i demokratiju	29
Principi na kojima bi (idealna) država trebalo da se zasniva	29
Poželjnost i mogućnost demokratskog uređenja zemlje: Da li idealna država ima demokratsko uređenje? Da li je Srbija demokratija?	30
Društveni angažman	32
Aktivizam građana i potencijal za promene	32
Društveni kapital i članstvo u organizacijama	33
Političke preferencije građana Srbije	35
Političko (ni)je i lično	35
Političari kao kancer društva	38
Političke partije i kanalisanje ličnih interesa	41
Informisanje o politici	43
Poželjni modeli u politici	43
Profili građana Srbije: s kim da se angažujemo?	45
Zaključak	49
Literatura	53
O autorima	56

KARTOGRAFIJA POLITIČKIH PERCEPCIJA

Više od četvrt veka prošlo je od uvođenja višepartijskog sistema i prvih višepartijskih izbora koji su u Srbiji održani 1990. godine. Od tada do danas traje tranzicija srpskog društva u demokratiju i tržišnu privredu, koja je sa sobom donela brojne socijalne, političke i ekonomske potrese. Građani su tokom devedesetih godina XX veka na delu videli pre demokratiju *de jure* nego *de facto*. Sistem koji je bio višepartijski, ali je imao sve elemente autoritarno-totalitarnog uređenja (Goati, 2002), zemlju je doveo na rub ekonomske propasti, s nezapamćenom inflacijom, masovnim osiromašenjem građana i odsustvom osnovnih životnih namirnica; doveo je do građanskih ratova, masovnog egzodusa (uglavnom visokoobrazovanih slojeva) stanovništva, sankcija Ujedinjenih nacija, izolacije i bombardovanja zemlje od strane NATO alijanse; političke neistomišljenike je zastrašivao, proganjao i ubijao, izbore lažirao, ljudska prava i slobode kršio, a nezavisne medije gasio.

Takozvane „demokratske promene“ 5. oktobra 2000. godine sa sobom su donele novi (ili prvi?) pokušaj demokratizacije društva. Srbija je, barem sudeći prema relevantnim podacima koje daje *Freedom House*, iz statusa „neslobodne“ zemlje tokom devedesetih godina XX veka prešla u status „delimično slobodne“ (2001. godine), a potom i „slobodne“ (2002. godine), što ukazuje na ustanovljenje relativno pouzdanih institucionalnih garancija građanskih i političkih prava i sloboda. Otvaranje zemlje vodilo je i delimičnom otklanjanju ekonomske katastrofe iz devedesetih godina i poboljšanju životnog standarda, ali je usledio novi talas ekonomskih potresa obojenih sumnjivim

privatizacijama i masovnim otpuštanjima, koji su za rezultat imali porast nezaposlenosti, kršenje prava radnika i dodatnu stagnaciju materijalnog standarda, koji je i dalje daleko od nivoa razvijenih demokratskih zemalja. Stoga ne iznenađuje da je era dugotrajnog perioda „čekanja kapitalizma“ iznedrila sve samo ne sazrevanje demokratskog društva, već naprotiv (Lazić, 2011).

Ako su 1990. i 2000. godina u izvesnom smislu prelomne tačke u modernoj političkoj istoriji Srbije, onda je to svakako i 2012. godina, kada na parlamentarnim izborima održanim 6. maja na vlast dolazi u međuvremenu formirana Srpska napredna stranka. Vlast gube oni koji su smatrani nosiocima demokratskih promena i modernizacije zemlje, a na vlast dolaze oni koji su vladali devedesetih godina XX veka.

Iskustvo s demokratijom se u slučaju Srbije često pokazivalo kao kontraproduktivno. Od demokratskih promena naovamo akumuliralo se nezadovoljstvo građana (Jakobi, 2010; Mihailović, 2010), demokratija je izgubila pozitivnu konotaciju koju je imala (Pavlović, 2010; Stojiljković, 2007), a porasla je nostalgija za socijalizmom, registrovana još na početku devedesetih godina XX veka (Pantić i Pavlović, 2009; Mihailović, 1997; 2010; Slavujević i Mihailović, 1999; Stojiljković, 2007). Najzad, poverenje u institucije demokratskog političkog sistema se praktično tokom čitave prve decenije novog milenijuma srozava i režim se krajem decenije suočava s najdubljom krizom legitimiteta od uvođenja višestranačja (Slavujević, 2010).

Ukratko, i u periodu nakon demokratskih promena 2000. godine Srbija je, suštinski gledano, nekonsolidovana demokratija u institucionalnom smislu (Orlović, 2006), vladavina partija pre nego „vladavina naroda“ (Orlović, 2008). Nakon 2012. godine dolazi do (daljeg) urušavanja ionako labavo uspostavljenih demokratskih institucija, političkih pritisaka na nezavisne medije i organizacije građanskog društva; institucije koje bi trebalo da budu kontrola izvršne vlasti smatraju se gotovo opozicionim i „neposlušnim“, a samo opoziciono delovanje često je karakterisano kao izdajništvo, bez ikakvih posledica za političare i pojedince koji na takav način podrivaju temelje civilnog, demokratskog društva. Leaderski karakter partija još više jača u društvu koje ionako karakteriše duboka autoritarnost građana, dobivši svoju kulminaciju u liku vođe aktuelne vladajuće stranke koji manevriše od predsednika vlade do predsednika države bez značajnijih osporavanja. Vladajuće strukture potpuno su „gluve“ za zahteve građana, njihovi protesti bivaju obesmišljeni i jalovi, nadglasani populističkom retorikom, koja dodatno narušava izgradnju demokratske političke kulture i efektivnih institucija demokratije. Osnajivanje labavo uspostavljenih demokratskih institucija, kao i samih građana za demokratski angažman, čini se urgentnim.

Teorijska pozadina i kontekst istraživanja

Srbija je po mnogim aspektima tipičan primer bivše komunističke države, tranzitivnog društva, „mlade“ ili „nove“ demokratije koje su u literaturi tretirane kao idealni slučajevi za proveru nekih od temeljnih pretpostavki o mehanizmima upostavljanja funkcionalne i efektivne demokratije i razvoju građanske posvećenosti demokratskim normama. Opšteprihvaćene teze da jedan politički sistem, kakav god on bio, zahteva sa sobom kompatibilnu političku kulturu – prihvatanje i posvećenost onim normama koje mu leže u osnovi (Almond & Verba, 1989), gotovo su nesporne. Bez saglasnosti u pogledu pravila političke igre i normi na kojima je politički sistem zasnovan nema ni njegove stabilnosti, efikasnosti, pa ni legitimnosti. U najkraćem, „demokratija ne može biti izgrađena bez demokrata“ (Klingemann et al., 2006: XI).

Krupna neslaganja postoje, međutim, u pogledu toga kako se „grade demokrate“ i, posebno, kakav je potencijal građana bivših komunističkih društava u tom smislu. Klasična „krlatica“ koja je oberučke prihvaćena unutar tzv. kulturološke škole (Almond & Verba, 1989; Eckstein, 1988; Inglehart & Welzel, 2005) jeste da je za promenu političkog sistema potrebno šest meseci, za promenu ekonomskog

sistema šest godina, a za sociokulturne promene 60 godina (Dahrendorf, 1990). U skladu s tim, bivša komunistička društva često bivaju opisana kao (samo) formalne (Inglehart & Welzel, 2005) ili hibridne demokratije (Wezel, 2013). Usled odsustva demokratske tradicije u (političkoj) istoriji, dugog perioda autoritarne vladavine i traumatičnih iskustava s njom, političkoj kulturi ovih društava, po pretpostavci, manjkaju neki osnovni demokratski kvaliteti. Za njihov razvoj potrebno je dugo vreme jer se vrednosna posvećenost demokratiji, kao najvažniji aspekt političke kulture, razvija s vremenom i pod uticajem opštijeg procesa modernizacije društva. Sav taj entuzijazam za demokratijom koji se među građanima ovih društava tipično registruje (npr. Pantić & Pavlović, 2007) samo je, smatra se, deklarativan, posledica poželjnosti efekata demokratije iskazanih u terminima ekonomskog postignuća, ali nije podržan prihvatanjem demokratskih procedura i normi, prava i sloboda koje definišu njenu suštinu (Inglehart & Welzel, 2005). Drugim rečima, društvo se može demokratizovati, da tako kažemo, samo „odozdo“, onda kada je demokratija zapravo institucionalni odraz inherentnih tendencija koje postoje među građanima.

S druge pak strane stoje sasvim suprotna gledišta. Tačno je da građani bivših komunističkih društava za sobom imaju turobna vremena i decenije različitih verzija autoritarno-nedemokratskih režima. To, takođe je tačno, nije moglo proći bez posledica u kulturno-vrednosnoj sferi. Studije iznova pokazuju da građane bivših komunističkih društava karakteriše relativno nizak nivo autonomije, samoizražavanja i emancipacije (Schwartz & Bardi, 1997; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013), vrednosnih odrednica koje stoje u temelju demokratije i na koje je komunistički režim posebno korozivno delovao (Schwartz & Bardi, 1997). Vrednosti se, međutim, ne razvijaju i ne usvajaju u socijalnom vakuumu, naprotiv. One su adaptacije na preovlađujuće životne okolnosti (Schwartz & Bardie, 1997; Rokeach, 1973). Radikalnom promenom društvenih okolnosti menja se mnogo šta u, da tako kažemo, psihološkom smislu. Promenjeni su okvir kolektivne identifikacije, norme na kojima sistem počiva, izvori lojalnosti sistemu, način ustrojstva društvenog i političkog života itd. Kako se menjaju okolnosti, posledično se menjaju i vrednosti; one koje gube na funkcionalnosti gube i na svom značaju i bivaju zamenjene adaptivnijim i funkcionalnijim formama.

Ovakva koncepcija kulture kao dinamične, fluidne, recipročno povezane s institucijama (Mishler & Pollack, 2003; Pavlović, 2016) ima važnu ulogu u promišljanjima o vrednosnim efektima društvenih promena. Zagovornici „institucionalnog“, „habituacionog“ ili „čovjek se uči dok je živ“ modela

smatraju ne samo da rana socijalizacija nije presudna već i da je upravo političko-ekonomsko postignuće demokratskog tipa vladavine uzročni faktor razvoja prodemokratskih orijentacija građana (Jackman & Miller, 1996; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994). Nasuprot pretpostavci da građani prihvataju samo one elemente novouspostavljenog institucionalnog poretka koji su u skladu s usvojenim vrednostima, stoje gledišta da se razvoj posvećenosti sistemu razvija na drugi način, kao posledica evaluacije postignuća sistema u političko-ekonomskim terminima. Da bi bili „demokrate“, građani to moraju naučiti, a da bi to naučili, za to se moraju stvoriti odgovarajući uslovi i podržavajući društvenopolitički kontekst.

Problem i ciljevi studije

Obavljanje uloge demokratskog građanina/ke nije nimalo lak „zadatak“. Od građana i građanki se očekuje da kritički promišljaju o problemima svog društva, da budu informisani i upućeni, da aktivno evaluiraju postignuća, budu socijalno uvezani i umreženi i posvećeni demokratskim normama. Ideal demokratskog društva jeste kritički i slobodnomisleći, nezavisni pojedinac, koji sebe opaža kao aktivnog i potentnog učesnika u procesu kolektivnog donošenja odluka, koji je u odnosu prema svojim sunarodnicima benevolentan, poverljiv i tolerantan, a prema političkim strukturama zahtevan i nepopustljiv u insistiranju na poštovanju opštih načela demokratskog ustrojstva društva. Ukratko, pojedinac koji „veruje u individualne slobode i jeste politički tolerantan, u izvesnoj meri nepoverljiv prema političkim autoritetima, ali poverljiv prema sugrađanima, koji se pokorava, ali želi da se znaju njegova prava u odnosu na državu ... i koji podržava bazične demokratske institucije i procese“ (Gibson, 1996: 398–399) tipičan je primer demokratskog građanina.

Politički život Srbije prepun je kontradiktornosti. Politički sistem je fragmentiran, „prenatran“, u stalnoj fluktuaciji; političke partije su nedovoljno ideološki profilisane, prekonoćna prestrojavanja česta, naglo pojavljivanje i nestajanje političkih aktera redovna pojava, a neprincipijelne saradnje i koalicije uobičajene. Samo srpsko društvo prepuno je kontradiktornosti: heterogeno, posvađano i podeljeno, ali nedovoljno interesno izdiferencirano i u stanju „jedinstva“ koje je više produkt nametnutih kolektivističkih ideologija i „čvrste ruke“ vlasti nego izraz autentične umreženosti građana i solidarnosti. Okupljanje pod zastavom jednog lidera, neki oblik vertikalne identifikacije, daleko je dominantnije od čvrste solidarnosti među jednakima, horizontalne identifikacije. Slabo diferencirano društvo za rezultat

ima i slabo diferencirane interese, pa političke podele ne nastaju kao prirodna i spontana artikulacija društvenih interesa (Stojanović, 2013). Partije su nedovoljno diferencirano i nedovoljno čvrsto socijalno utemeljene, pa tipični socijalni rascepi često imaju minimalnu ulogu; oni koji bi trebalo da produkuju objektivno različit položaj različitih društvenih grupa to ne čine, dok ga upravo bliskost određenim političkim opcijama produkuje. U takvoj situaciji, trijada – socijalna struktura, interesno-vrednosne odrednice i institucionalna artikulacija – funkcioniše po netipičnim i često nejasnim mehanizmima.

Cilj ove studije bio je da zahvati sve važne elemente socijalne strukture, kulturno-vrednosnih i političkih orijentacija građana i građanki. Istraživanje smo započeli sa idejom da prikazemo portrete tipičnih (i manje tipičnih) građana Srbije kako bi se poboljšalo razumevanje političkih dešavanja u Srbiji i mogućeg uticaja građana. Cilj je bio analiza važnosti najvažnijih aspekata socijalnog zaleđa koji bi mogli da potencijalno razlikuju, pa i razjedinjuju građane i građanke u političkom smislu. Analizirani su, dalje, politički stavovi i vrednosti (u najopštijem smislu) kako sadržinski (šta je vrednost i koje vrednosti su raširene), tako i u kontekstu socijalnog zaleđa, a sve u odnosu na političko rezonovanje građana. Težilo se identifikaciji mehanizama i načina na koje se elementi strukture i kulture izražavaju u političkom delovanju; analizirane su percepcije toga na koji način se politika obraća običnim ljudima, može li da odgovori na njihove potrebe i u kojoj meri je društvenopolitički kontekst okvir sputavanja autentičnih demokratskih težnji, ili plodno tlo za njihovo negovanje i razvoj.

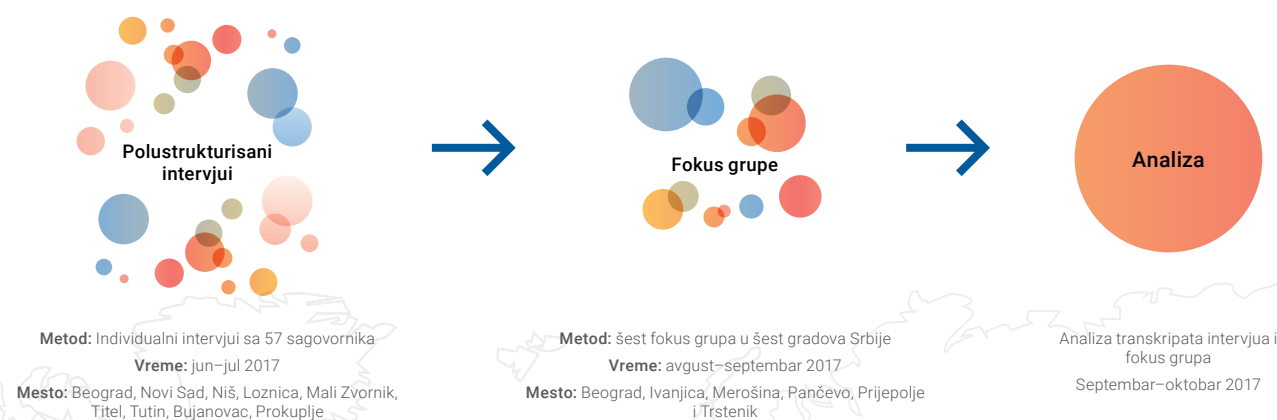
U konkretnijem smislu, cilj ove studije je da sistematski istraži političke orijentacije građana Srbije – u kojoj meri i kakva je to „politička životinja“ građanin/građanka Srbije? U fokusu su političke preferencije građana, njihova razmišljanja i poimanja demokratije, politike i političkih partija, kao i njihove vrednosne orijentacije i potencijali za političko delovanje. Kako građani Srbije percipiraju sadašnju situaciju u zemlji? Čemu se nadaju i od čega strahuju? Šta im je vredno i važno u životu? Šta je to što je na ceni u Srbiji? Kome osećaju da pripadaju i ko im nije blizak? Kako razumeju demokratiju? Kako ocenjuju razvoj demokratije u Srbiji, a kako njene glavne aktore? – samo su neka od pitanja na koja studija pokušava da odgovori. Svrha toga jesu uvidi u subjektivne aspekte političke kulture i moguće pravce daljeg političkog razvoja građana i društva u celini. Svojevrsno mapiranje političkih orijentacija može biti važna osnova za planiranje strategija političkog delovanja, efikasniju komunikaciju na relaciji građani – političke elite, kao i unapređenje demokratskih kapaciteta društva u celini. Na taj način moguće je ocrtati obrise subjektivnog odnosa prema politici,

percepcije političkog konteksta iz ugla samih građana, mogućnosti koja nudi i ograničenja koja postavlja, a ponešto i zaključiti o mogućim daljim pravcima političkog razvoja srpskog društva i načinima realizacije građanskih potencijala i demokratskog osnaživanja građana.

Metodologija istraživanja

U analizu ovih tema krenulo se od „praznog lista papira“. Nasuprot tipičnim i čestim kvantitativnim istraživanjima koja ispitanike „uguravaju“ u unapred zadate značenjske okvire, građani i građanke su u ovoj situaciji pušteni da slobodno govore i „misle naglas“ o svojim strahovima i nadanjima, onome u šta veruju, šta su spremni da urade za druge i šta očekuju da drugi (uključivši i političke elite) urade za njih. Uvidom u interpretacije ispitanika moguće je ocrtati obrise toga na koji način građani razumeju, sagledavaju i sameravaju politiku i sebe kao učesnike i učesnice političkog života.

U svrhe analize političkih orijentacija građana sprovedena je kvalitativna studija iz dve faze (shema 1).

Prva faza uključivala je individualne intervjue s uzorkom odabranih građana Srbije, heterogenih po nizu relevantnih kriterijuma. Ispitanici su selektovani s obzirom na četiri relevantna kriterijuma: pol (muški/ženski), uzrast (tri grupe: 18–30, 31–50, 51–65 godina), obrazovanje (osnovno/srednje/visoko) i nivo razvoja opštine prebivališta (ispod nacionalnog proseka / srednji / iznad nacionalnog proseka). U vezi s poslednjim kriterijumom, bilo je predviđeno intervjuisanje građana i građanki iz nekoliko mesta unutar opština istog nivoa razvoja: Tutina, Bujanovca i Malog Zvornika (nerazvijena, tzv. devastirana područja), Loznice, Prokuplja i Titela (srednje razvijena područja) i Beograda, Novog Sada i Niša (najrazvijenija područja). Sagovornici i sagovornice birani su u skladu s unapred predviđenim kvotama koje su rezultat kombinacije kriterijuma selekcije, onako kako je to prikazano u tabeli ispod.

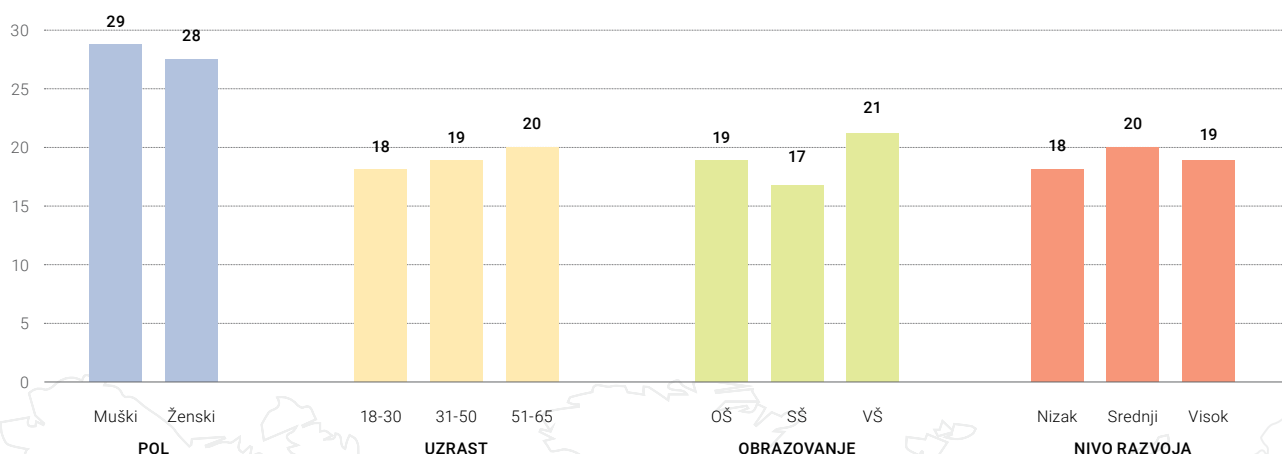
Tabela 1. Planirana struktura uzorka po najvažnijim kriterijumima

Uzrast	Pol	Nivo razvijenosti područja								
		Nerazvijena područja			Srednje razvijena			Razvijena		
		Obrazovanje								
		OŠ	SŠ	VŠ	OŠ	SŠ	VŠ	OŠ	SŠ	VŠ
18–30 godina	M	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Ž	1	1	1	1	1	1	1	1	1
31–50 godina	M	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Ž	1	1	1	1	1	1	1	1	1
51–65 godina	M	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Ž	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Usled tipičnih problema terenskog rada, bile su nužne male modifikacije u selekciji ispitanika. Najveći problem tokom realizacije vezan je za nešto otežanu regrutaciju i realizaciju intervjua sa osobama najnižeg nivoa obrazovanja, koje su pokazivale najveću tendenciju ka odustajanju i otkazivanju prethodno zakazanog razgovora. Pored toga, javljalo se i nešto izraženije nepoverenje sagovornika (Prokuplje), ali i odbijanje sagovornika srpske nacionalnosti da budu intervjuisani (Bujanovac). Najveći problemi su u tom smislu postojali u Loznici, te su stoga intervjui obavljeni na zamenskoj lokaciji istog nivoa razvijenosti (Kovin).

Ukupno je obavljeno 57 intervjua, uključujući i dva test intervjua. Struktura uzorka ispitanika sa kojima su obavljani intervjui prikazana je na grafikonu 1.

Grafikon 1. Struktura realizovanog uzorka po polu, uzrastu, obrazovanju i nivou razvijenosti područja (broj ispitanika)

Sa ispitanicima je obavljan polustrukturisani intervjui, koji je uključivao veći broj pitanja formulisanih u slobodnoj formi i grupisanih u tri celine: (1) životna istorija, (2) vrednosti i stavovi i (3) politika. Cilj prvog dela intervjua, koji je obuhvatao 14 pitanja, bio je da se detaljno upozna sagovornik/ca, razumeju socijalno zaleđe i lične brige i problemi. U drugom delu (17 pitanja) ispitivani su načini na koje osobe razmišljaju o sebi i drugima, kakve vrednosne predstave imaju i na koji način su socijalno povezane. Fokus trećeg, najobimnijeg dela (27 pitanja), bio je na analiziranju bliskosti politike običnim ljudima i načina na koji politika može da im se obrati. Naglasak je bio i na tome šta sagovornici i sagovornice smatraju pravednim, koje političke stavove imaju i na koji način opažaju političku scenu i političke aktere.

Drugi deo istraživanja se sastojao od šest fokus grupnih diskusija, sprovedenih u po dva grada sa istim nivoom razvijenosti. Gradovi iz kategorije devastiranih područja su bili Merošina i Prijepolje, izabrani gradovi sa nivoom razvijenosti između 60% i 80% nacionalnog proseka su Trstenik i Ivanjica, dok su Beograd i Pančevo izabrani gradovi čiji je nivo razvijenosti iznad nacionalnog proseka. U fokus grupama je ukupno učestvovalo 39 sagovornika. Učesnici fokus grupa selektovani su prema uzrastu kao glavnom kriterijumu, te su tri grupe obuhvatale sagovornike starosti od 20 do 39 godina (Beograd, Trstenik, Merošina) i starosti od 40 do 60 godina (Pančevo, Ivanjica, Prijepolje). Pored toga, vodilo se računa da u svakoj grupi budu sagovornici različitog nivoa obrazovanja i balansirani odnos polova.¹

Svrha fokus grupa bilo je dodatno razjašnjavanje i produblivanje uvida o temama koje su inače obrađivane u individualnim intervjui. Vodičem za fokus grupe bilo je predviđeno da se obrade tri opšte teme: (1) način na koji diskutanti vide stanje u Srbiji, posebno kako ocenjuju političku klimu i kako shvataju osnovne pojmove političkog života, (2) šta je to što bi građane nateralo na angažman i kakav i (3) na koji način se opažaju politička scena i politički akteri i kakva su očekivanja od politike. Intervjui i fokus grupe su u proseku trajali 90 minuta. Snimani su u audio-formatu, a potom transkribovani u svrhe dalje analize, čije rezultate izlažemo u nastavku studije.

¹ Izuzetak je bila grupa u Pančevu, gde se muškarci koji su potvrdili učešće nisu pojavili, što je rezultovalo time da se grupa sastojala od znatno neujednačenog broja sagovornika/ka prema polu – pet žena i jedan muškarac.

GRAĐANI SRBIJE O SEBI I DRUGIMA

Kako građani vide sebe i svet oko sebe predstavlja fundamentalnu odrednicu u promišljanjima o demokratskim potencijalima društva. Da li sebe opažaju kao aktivne i potentne učesnike političkog života, da li su međusobno poverljiviji i socijalno uvezani i da li prihvataju one norme na kojima je demokratski sistem zasnovan – od suštinske je važnosti za uspostavljanje efektivne demokratije. Odgovori na pitanja kako građani vide sebe i svoje sunarodnike, koga smatraju svojim i bliskim, šta ih čini srećnim i ponosnim, do čega drže i šta smatraju vrednim, jesu li spremni da rade na ostvarivanju onoga do čega drže – mogu nam dati dragocene uvide u stepen prihvatanja demokratskih vrednosti, postojanje nadređenog okvira zajedništva koji bi bio okvir solidarnosti i kohezije i posledičnog društvenopolitičkog aktivizma. To su teme koje su u fokusu ovog poglavlja.

Izlaganje u ovom delu strukturisano je u tri potceline, u skladu sa opštim temama o kojima je sa sagovornicima i sagovornicama razgovarano. U prvoj ćemo se osvrnuti na one aspekte životne situacije sagovornika/ca koji mogu imati ključnu relevantnost za razumevanje njihovih političkih pogleda; potom ćemo ukazati na glavne elemente vrednosnih shvatanja sagovornika i sagovornica, da bismo zatim osvetlili neke aspekte socijalnih kategorizacija i s tim povezanih pitanja socijalnih identiteta. U svim slučajevima ćemo se usmeriti na one krovne elemente i aspekte narativa sagovornika koji nam pružaju važne uvide u to na koji način građani Srbije razmišljaju o sebi i svojim sunarodnicima i šta na to presudno utiče, kao i šta ih u tom smislu spaja, a šta razdvaja.

Životna situacija: prošlost, sadašnjost i budućnost

O značaju različitih aspekata socijalne strukture za političko delovanje ljudi ne treba previše govoriti. Dovoljno je setiti se klasičnih teza da je čovek politički ono što je socijalno (Lipset, 1969) ili shvatanja o presudnoj ulozi socijalnih rascepa (Lipset & Rokkan, 1967) koji se prevode u razlike u kulturno-vrednosnoj sferi i reflektuju u različitim političkim izborima i preferencijama. Pored toga, gledišta koja presudnu ulogu u formiranju političkih orijentacija stavljaju na period rane socijalizacije i pripadnosti različitim generacijama (npr. Inglehart, 1990) i danas imaju dominantnu ulogu u promišljanjima o društvenim promenama. Stoga ima mnogo osnova da analizu odnosa građana i građanki Srbije prema svetu oko sebe započnemo osvrtom na te momente njihove životne situacije.

Sagovornici i sagovornice koji su učestvovali u studiji veoma se razlikuju po nizu relevantnih kriterijuma: različitih su sociodemografskih profila, različite su im životne istorije i iskustvo, trenutna porodična, materijalna, profesionalna situacija itd. Brojni su, dakle, aspekti socijalnog zaleđa koji mogu uticati na bitno različite vrednosne i političke poglede, na šta ćemo se u izlaganjima koja slede adekvatno osvrutati. No, i tako različitim sagovornicima i sagovornicama mnogo šta je zapravo zajedničko u tom smislu.

Intervjuisani građani/ke su svoje formativne godine ranog detinjstva proveli pod veoma različitim istorijskim i društvenopolitičkim okolnostima.

Najstariji ispitanici i ispitanice „pamte vremena“ socijalističke Jugoslavije; oni mlađi odrastali su u periodu turbulentnih okolnosti devedesetih godina XX veka. To, između ostalog, postavlja fundamentalno različite referentne okvire za ocenu sopstvene životne situacije u terminima toga kako je nekad bilo i kako je danas, kao i za različite standarde evaluacije društvene situacije. No, pogled na život unazad izaziva gotovo nepodeljene pozitivne asocijacije, bez obzira na to da li se odrastalo u ovim ili onim okolnostima, u situaciji manje ili veće ekonomske oskudice, međuetničkih tenzija ili pod ovim ili onim političkim sistemom. Diskurs je u dobroj meri personalizovan i privatizovan, dosadašnji život opisan kao skup događaja iz privatnog života, opterećen ovim ili onim životnim problemima, često bez mnogo referisanja na šire društvo, ili kao determinisan konstelacijom različitih okolnosti. Kada se o prošlosti govori, govori se sa dozom nostalgije i romantizirano. Detinjstvo je upečatljivo i uglavnom bezbrižno, a većinski dominira „zaštićenost“ od životnih problema u okrilju porodice.

Pa ne znam, ti mlađi dani nekako to su bili oni srećni dani, sve je bilo prirodno, sve je bilo pozitivno i kao deca i kasnije svi su se slagali; para nije bilo ni tada kao sada, ali opet bilo je sasvim... Sve je bilo drugačije, nije se toliko gledalo [...]

(muškarac, 26 godina, fakultet, Niš)

Ipak, percepcija pojma „bzbrižno“ varira u odnosu na starosnu kategoriju sagovornika/ca. Standardi suđenja su, razumljivo, varijabilni i relativni u odnosu na to kako je nekada bilo a kako je danas, kao i u odnosu na to kako je većini drugih ljudi u određenom trenutku. Sagovornici i sagovornice srednje i starije generacije pod bezbrižnim uglavnom podrazumevaju da je zadovoljenje nekih bazičnih potreba bilo uzimano zdravo za gotovo, a da su mogućnosti koje su stajale na raspolaganju bile daleko veće i dostupnije. Mlađi, sa druge strane, pod bezbrižnim često podrazumevaju da su „dobro prošli“ ili da su u poređenju s većinom drugih bili relativno zbrinuti. I jedni i drugi, međutim, referiraju na sebe u poređenju s drugima, uz bitnu razliku da se u prvom slučaju radi o zajedništvu u, uslovno rečeno, blagostanju, a u drugom – u oskudici i trpljenju.

[...] Nije nedostajalo nikad ničega, takva su vremena bila. Ja sam Titov pionir, tako da su vremena bila takva da i radnička porodica nije oskudevala ni u čemu. Svake godine se išlo na letovanje, menjao se nameštaj, imala su se kola. Mislim, jedan normalan život [...]

(žena, 48 godina, fakultet, Novi Sad)

Ne bih rekao da smo teško živeli, onako, mislim, neka sredina u principu [...] Nije mi bilo sjajno, kao što nije nikome u državi bilo sjajno, ali ono... Okej je bilo što se mene tiče.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Mada veoma kritični kada govore o situaciji u društvu i brojnim problemima (o čemu će ubrzo biti reči) u sferi svojih privatnih života, većina građana izjavljuje da trenutno ne brinu previše i najčešće navode kako nekih posebnih problema zapravo i nema. Svakodnevni život je maksimalno privatizovan – brige se svode na „sitne, svakodnevne“ stvari koje se ne vide kao „veliki“ problem o kojem vredi govoriti.

U principu, ja mogu da kažem da sam više-manje zadovoljan čovek [...] Mislim, imam nekakvu brigu za neke najbliže oko mene u tom nekom smislu, ali ništa dramatično.

(muškarac, 54 godine, fakultet, Titel)

Pa ne mogu ni na šta da se žalim kad stvarno nema problema.

(žena, 35 godina, osnovna škola, Niš)

Najčešće isticani lični problemi uglavnom se odnose na materijalnu stranu života (nedovoljno dobra ili loša finansijska situacija) ili nezaposlenost (dobar deo sagovornika i sagovornica nije u radnom odnosu).

Što nemam posla, što ove godine nema posla; imam samo 12 – 12 i po godina radnog staža; razmišljam šta ću, još mogu da radim, šta ću kad ne budem mogao da radim...

(muškarac, 56 godina, osnovna škola, Loznica)

Pare, besparica, znači... Uglavnom novčana situacija. To je jedino što ne funkcioniše u mom životu.

(muškarac, 24 godine, osnovna škola, Beograd)

Upravo to bi sagovornici promenili u svom životu kada bi mogli, a uglavnom se svodi na stvari koje su vezane za posedovanje više materijalnih sredstava (veća plata, putovanja, rešavanje stambenog pitanja itd.), „rad na sebi“ (biti manje lenj i slično), za porodičnu (više se posvetiti deci) i poslovnu sferu (promeniti posao, upisati specijalizaciju). Sve navedeno bi spadalo u opis „normalnog života“ o kome naši sagovornici i sagovornice maštaju.

Normalan život za mene je da ti radiš nekim normalnim tempom, ne da ne radiš; znači, da radiš, da znaš svoje otprilike neko radno vreme, da imaš slobodno vreme za sebe, za porodicu, za odmor, za koji ja nikad nemam i onda normalno da ti ne odgovara ništa [...]

(Niš, žena, 51 godina, srednja škola)

Mogu se, uglavnom kod mlađih i to svih nivoa obrazovanja, čuti i ideje o potrebi za radikalnim ličnim promenama, poput odlaska iz zemlje.

Državu bih možda promenio. Otišao bih, recimo, u neke druge zemlje i proputovao i živeo i radio, stekao bih kapital neki tamo gde je to moguće, gde je to lakše, gde je veći izbor.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Narativ o ličnom životu i ličnim problemima je visoko personalizovan. Sudeći po tom kriterijumu, reklo bi se da je životna situacija u najmanju ruku podnošljiva.

O sebi i svojim problemima često se govori bez referisanja na šire društvo (u najopštijem smislu) jer se, pre svega, problemi o kojima se govori tiču ličnih životnih teškoća i kretanja u malom krugu ljudi. Čini se, međutim, da sagovornici i sagovornice nemaju kapaciteta da sopstvene probleme sami i reše. Uzrok tome nije manjak lične želje, volje i napora, već svojevrsna sputanost okolnostima i odsustvo mogućnosti da se nešto u tom smislu promeni. Drugim rečima, uzroci problema atribuiraju se preovlađujućim društvenim okolnostima i nekim opštijim društvenim trendovima, što je jedna od tema u narednom poglavlju.

Ako se sve navedeno ima u vidu, ne čudi podatak da su i očekivanja od budućnosti uglavnom privatizovana. Ono što je temelj života – porodica – upravo je i ono u vezi s čim postoje važna očekivanja od budućeg života. Briga o tome da li će porodica i najbliži biti dobro i zdravo i zbrinuti u materijalnom smislu, često figurira kao najistaknutije nadanje. To uključuje i neku neodređenu bojazan o tome da li će se trud i ulaganje na kraju isplatiti, usled promenljivih i nepredvidljivih društvenih okolnosti.

Pravo da vam kažem, radujem se da su mi deca zdrava, poštena, valjda će se to isplatiti nekada njima u životu.

(muškarac, 58 godina, srednja škola, Prokuplje)

Plašim se kad mi deca budu imali 18, 19, 20 godina, kad budu krenuli na dalje školovanje, kakva će mi biti situacija, hoću li moći da ih školujem do kraja, da se zaposle posle toga; ja ne kažem da ih zaposlim, ja se stvarno nadam da neću morati ja da jurim neke veze i vezice da bi to dete došlo do nekog svog posla.

(žena, 37 godina, fakultet, Prokuplje)

Drugu grupu sačinjavaju oni koji u budućnosti vide mogućnost zaposlenja i rešenja materijalnog pitanja.

Gledam u budućnost, u smislu što se tiče tog zaposlenja konkretno i kažem vam, mislim da je to ono što bi me zadovoljilo; mislim da bi to bila dobra polazna osnova.

(muškarac, 36 godina, fakultet, Loznica)

Povremeno se u narativima sagovornika javlja i bojazan opštijeg sociotropskog karaktera, koja se tiče pitanja daljeg razvoja društva i često kod sagovornika izaziva neku vrstu poraženosti, pasivnosti i očajanja.

Pa ne znam, možda ta budućnost, to što sam rekao da bude sve gore i gore, da se skroz sunovratimo, ono, da izgubimo i veru i naciju i sve.

(muškarac, 45 godina, osnovna škola, Novi Sad)

Ne [...] Ne, ubijena sam, u pojam ubijena, ja ne znam konkretno snove.

(žena, 61 godina, fakultet, Loznica)

Kao specifična kategorija izdvaja se uzorak albanskih sagovornika iz Bujanovca, gde se pojavljuje strah od ponovnog izbijanja oružanih sukoba.

[...] Ne daj bože neki rat. Vidim da nešto nije baš kako treba.

(žena, 55 godina, osnovna škola, Bujanovac)

Lične karakteristike i socijalni identiteti

Nakon razmatranja pitanja o tome odakle potiču, gde su trenutno i kuda idu naši sagovornici i sagovornice, prelazimo na pitanja koja se tiču njihovih personalnih karakteristika, ličnih i socijalnih identiteta. Načini na koje građani sebe poimaju, u terminima ličnih i socijalnih odrednica, osobine koje cene ili ne, bitna su stavka u promišljanju o „tkivu” društva, nivou solidarnosti, uzajamnog ispomaganja, mogućnosti razvoja društvene kohezije i brige o najugroženijima.

Građani Srbije na pitanja *Kakva sam ja osoba?* daju veoma uniformne odgovore, uz minimalne varijacije. Iako se dosledno pomalo stidljivo odgovara na ovo pitanje, za samoopise se koristi širok spektar pozitivno konotiranih odrednica: „dobar”, „pošten”, „hoće da učini za druge”, „tolerantan”, „veruje ljudima” itd. Dobronamernost (i po cenu lične štete), poštenje i poverenje (i po cenu ispadanja naivnim i iskorišćenim) provejavaju kao sržni elementi samoopisa.

[...] Nastojim da budem korektan prema svetu koji me okružuje i bliže i dalje. Ispunjava me kada uspem da nastojim da prema drugima budem korektan i da budem, da tako kažem, uslužan kako god mogu i koliko god mogu.

(muškarac, 54 godine, fakultet, Titel)

Pa to da sam dobra i za druge, više nego za sebe [...] Zlo nikom ne mislim, samo dobro. Ako mogu da pomognem, uvek sam tu, u svakom smislu. Znači, uskačem bez razmišljanja. Takva sam.

(žena, 52 godine, fakultet, Tutin)

Ovo su ujedno i osobine koje se dosledno ističu kao hvale vredne karakteristike drugih ljudi, a oni koji ih ne oličavaju opisuju se kao ljudi koji odbijaju, pa će tako pozitivne osobine koje ih privlače kod drugih ljudi biti upravo one koje cene i kod samih sebe. Ovo obuhvata dobre ljude koji ne kradu i ne lažu i koji ih neće prevariti ili ogovarati, a koji će zauzvrat biti uz njih i kada imaju probleme i kada su bez novca. Svojevrsna interpersonalna ili socijalna orijentacija posebno dolazi do izražaja u priči ispitanika o tome šta ih čini srećnim i ponosnim u njihovom životu. To bi se moglo svesti na dve reči – porodica i prijatelji. Biti u skladnim interpersonalnim odnosima, brinuti o deci – pojam je sreće za naše ispitanike i ono što ih ispunjava osećanjem ponosa. Najuzi krug ljudi važan je izvor komfora, neka vrsta sigurne baze za naše sagovornike.

Srećnim me čini prvo što sam srećno oženjen [...], što imamo kol'ko-tol'ko dosta solidan brak [...] I srećan sam što mi se sin oženio i što ću uskoro da postanem deda.

(muškarac, 54 godine, srednja škola, Novi Sad)

Ponosan sam na brak, volim porodični život. Ne znam šta da vam kažem [...], ponosan sam na sina, da sam ga vaspitao.

(muškarac, 51 godina, osnovna škola, Beograd)

Sporadično se javljaju i teme malih ličnih zadovoljstava i ličnih profesionalnih postignuća, poput stečenog obrazovanja ili poslovnog uspeha, kao odrednice sreće i ponosa, koje su, razumljivo, nešto češće kod starijih ispitanika i onih s višim nivoima obrazovanja.

Recimo, čini me srećnim nedelja, vikendi me čine srećnim, svaki vikend. Nedelja, subota, imam neke svoje rituale, pijaca, sretneš neke drugare, jutarnja kafa, odlazak u prirodu, nova poznanstva.

(muškarac, 40 godina, srednja škola, Titel)

Pa, imam razloga da budem samozadovoljan time što istrajavam na tim mojim poslovima i što sam uspevao da odradim neke stvari kroz karijeru, onako, na neki zadovoljavajući način – to me ispunjava [...]

(muškarac, 54 godine, fakultet, Beograd)

Da sam završio školovanje na vreme, fakultet takođe. Neki ljudi nisu imali vere da ću da završim fakultet, ovo-ono, a mislim totalno realno da sam bio jedan od boljih studenata u mojoj generaciji, da me tako i profesori i asistenti pamte [...]

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Promene životnih stilova su među sagovornicima inače retke i uglavnom nisu pod uticajem važnih životnih ili društvenih promena. Tamo gde se registruju uglavnom se tiču sticanja veće nezavisnosti i slobode, što je tipično za mlađe sagovornike koji su na školovanju ili su zbog posla promenili mesto prebivališta. Takve promene se, uglavnom, opisuju pozitivnim terminima, kao dostupnost većih mogućnosti i prilika koje prelazak u (po pravilu) veći grad nudi.

Kad živite u kući, vi ste za svoje roditelje dete, koje za svaku sitnicu i glupost treba pitati i nuditi, terati, kad da jede, šta da jede [...] Verujem da se možda taj neki potencijal samostalnog života oslobađa tek kad odete na stranu [...]

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Dolazak u veliki grad. Apsolutno promena vidika i načina razmišljanja. Ovde sam videla stvari i dobre i loše za koje nisam mogla ni da pretpostavim [...] Ovde ima bezbroj više mogućnosti i vuče te sve.

(žena, 35 godina, viša škola, Beograd)

Sagovornici/e oslanjanjem na porodicu uspevaju da ostaju „neiskvareni“ lošim okolnostima. Poverenje je, međutim, usko fokusirano upravo na najbliže ljude, što je od posebnog značaja u kontekstu ove studije. Tipično se, na osnovu oblika poverenja koji u jednom društvu postoje, pravi razlika između povezujućeg i premošćujućeg socijalnog kapitala (Putnam, 1993). Važnost socijalnog kapitala za demokratsko funkcionisanje društva je gotovo neupitna (Putnam, 1993; Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005). Obe vrste socijalnog kapitala imaju pozitivne lične, društvene i političke benefite, ali se uglavnom smatra da je premošćujući socijalni kapital onaj koji ima veću „vrednost“. Za razliku od povezujućeg, koji je vezan za pripadnost i poverenje prema članovima sopstvene (nacionalne, etničke itd.) grupe, te je u tom smislu ekskluzivan, premošćujući je inkluzivan, u fokusu ima prevazilaženje socijalnih rascepa i povezivanje pripadnika različitih socijalnih grupa. Socijalni kapital je veoma važan za solidarnost, ali njegova vrsta determiniše da li će solidarnost biti samo sa sličnima i svojim ili sa pripadnicima društva u celini. Osećaj povezanosti s drugima koji su različiti od nas i naše grupe od suštinske je važnosti za izgradnju svesti o opštem dobru i, u krajnjoj liniji, prevazilaženje sebičnih ili uskogrupnih interesa. U suprotnom, u rascepanom društvu, čiji članovi imaju poteškoće da se identifikuju sa svojim političkim društvom kao zajednicom, sebičnost nije moralni porok ili greh, već prirodna nužnost (Blum, 1980).

Iz dosadašnjeg izlaganja jasno je koliku ulogu privatna sfera života ima za naše sagovornike. Na to, a time i na prevashodno povezujuću prirodu socijalnog kapitala, dodatno nam sugerišu neki drugi elementi. Kada dođe do nekih velikih negativnih promena u životu, suočavanja sa problemima koji se ne mogu samostalno rešiti, uočljivo je da se sagovornici/ce prvenstveno obraćaju članovima porodice: roditeljima, braći ili sestrama, supružniku ili članovima šire porodice kojima se veruje i prijateljima.

Kad ne funkcioniše nešto u mom životu, imam suprugu; ona mi je i prijatelj i drug i saborac i sve [...] najveći je trenutno oslonac u životu.

(muškarac, 50 godina, fakultet, Tutin)

Uglavnom ako je neki sitniji problem kriza, rešavam to u krugu prijatelja i to... A ako je nešto baš ono totalno bitno, onda na nekom našem unutrašnjem, porodičnom planu.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Primarno je, dakle, korišćenje neformalnih i prijateljskih veza, uz uočljivo odsustvo svesti i prakse oslanjanja na „državu” i institucionalno rešavanje problema, čak i kada za time postoji potreba. Ako se ovakav vid pomoći i zatraži, uglavnom je to na savet člana porodice kojem se inicijalno obratilo za pomoć.

Prvo sam oko te pravne strane sa ocem, a onda sam odmah produžila u inspekciju.

(žena, 30 godina, srednja škola, Kovin)

Uzroke za takvu praksu bi prevashodno trebalo tražiti u osećaju da su građani prepušteni sami sebi i napušteni od države i nadležnih institucija. Ovaj vid solidarnosti je, drugim rečima, važan resurs u situacijama kada pojedinci osećaju da su isključeni iz pristupa dominantnim strukturama moći (Spasić, 2013).

Ako hoćete nešto da radite, morate sami da radite; ako hoćete decu da školujete, morate sami decu da školujete, ništa nam sistem i država ne pruža, apsolutno ništa, čak ni radno mesto... Ono što je nekad u socijalizmu bilo, pa vam daju makar radno mesto, ovi vam više ne daju ni radno mesto i to je, znači, kraj.

(žena, 40–60 godina, Ivanjica)

U tom kontekstu pitanje grupnih identifikacija i socijalnih identiteta je od posebne važnosti. Lakoća s kojom se ljudi svrstavaju u „nas” i „njih” i efekti socijalne kategorizacije na interpersonalno, intragrupno i međugrupno ponašanje su odavno dokumentovani (Tajfel, 1978; 1981). O „nama” težimo da mislimo u pozitivnim terminima, da jedni o drugima brinemo itd., dok se oni „drugi” na različite načine unižavaju i diskriminišu. Informacija o tome ko čini „mi” jeste zapravo informacija o tome od koga se razlikujemo i u odnosu na koga (u najvećem broju slučajeva) potvrđujemo sopstvenu superiornost. Stoga je pitanje toga šta i ko sve potpada pod odrednicu „mi” veoma važno. Nalazi iz naše sredine tipično ukazuju na primarnost najužih (porodica) i etničkih kategorija kao odrednice socijalnog identiteta (npr. Popadić, 2010). To je takođe slučaj sa sagovornicima i sagovornicama u ovoj studiji, koji ako smatraju da nekome pripadaju i da se s pripadnicima neke grupe osećaju bliskim, onda je to porodica.

Evo, recimo, ja i supruga, to je već „mi”, je l' tako? [...] Mogu da smatram i sina, to, i snaju sad [...] za dobre ljude, dobre prijatelje, svi koji su dobri meni.

(muškarac, 54 godine, srednja škola, Novi Sad)

Pripadnost etničkoj i religijskoj grupi se takođe često ističe kao primarni okvir identifikacije.

Pa kad bih rekao „mi”, uglavnom bih mislio na sveukupan narod, Srbe ili tako – narod.

(muškarac, 24 godine, osnovna škola, Beograd)

Pa, u prvom redu ja sebe doživljam kao pripadnika nekakve pravoslavne populacije, i to je grupacija s kojom ja mogu da se identifikujem [...]

(muškarac, 54 godine, fakultet, Titel)

Socijalna svrstavanja u nekim drugim slučajevima vrše se po generacijskom, klasno-slojnom kriterijumu, profesionalnoj sličnosti ili sličnosti uverenja.

... ja sam jugonostalgičar i mogla bih da kažem da sam jugonostalgičar.

(žena, 56 godina, srednja škola, Titel)

... pa mi, radni stalež, ljudi, sirotinja [...] mi, mi sirotinja...

(muškarac, 56 godina, osnovna škola, Loznica)

... pa, šta znam, obuhvatalo bi tu neku moju generaciju...

(žena, 34 godine, fakultet, Loznica)

Odstupanje od ovog trenda javlja se kod jednog dela ispitanika, pretežno visokoobrazovanih. Pripadnost se često poistovećuje s podelama, s nepotrebnim svrstavanjima i razjedinjavanjem društva; registruje se i neka vrsta kritičnosti prema pripadnostima različitim grupama i potenciranje nezavisnosti i individualnosti, više kao antiteze instrumentalnosti grupne pripadnosti nego kao izraz autentičnosti i jedinstvenosti. Pored toga, javljaju se i naznake pripadnosti okviru koji nadilazi navedene socijalne kategorije, zajedništva s ljudskim rodom.

Mislim da je upravo ta pripadnost nas kao zemlju, kao zajednicu, dovela dotle da svi moramo nešto da se grupišemo iako nismo grupisani. Mislim da svaki pojedinac treba za sebe da se izbori kako može, a ne kao pripadnik nečega.

(žena, 35 godina, fakultet, Beograd)

'Mi' – svi pojedinci, na to mislim.

(žena, 35 godina, fakultet, Beograd)

Mislim da se nisam svrstao ni na kakav način ni u kakve grupacije. Mislim da imam poprilično jedinstven pogled na mnoge stvari.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Ko ostaje van granica toga „mi“ vidi se i na osnovu toga ko su društvene grupe na koje se ne gleda baš blagonaklono. Hipotetički govoreći, kriterijum socijalne kategorizacije trebalo bi da definiše granice sopstvene ali i tuđe grupe, koja na neki način „krši“ ili ugrožava norme do kojih se unutar sopstvene grupe drži. No, slika je daleko složenija od toga. Ukoliko su primarni socijalni identiteti „Srbin/kinja“, „pravoslavac/ka“ itd., onda bi neomiljene grupe po definiciji trebalo da budu pripadnici druge etničke grupe, religijske veroispovesti i slično. Spektar neomiljenih grupa je, međutim, raznovrstan, mada većina sagovornika/ca zapravo navodi da ne postoji društvena grupa koja im se posebno ne dopada ili koje se plaše. Među neomiljenim grupama često se spominju pripadnici manjinskih i marginalizovanih društvenih grupa, poput Roma ili pripadnika LGBT populacije.

Pa šta ja znam, ne sviđa mi se populacija tih transrodnih koji su takvi kakvi jesu, a ne sviđaju mi se ni zbog te agresije i zbog tog pošto-poto insistiranja na tome da smo različiti. Ja to ne doživljavam da smo mi nešto sad različiti.

(muškarac, 54 godine, fakultet, Titel)

Često se kao neomiljena društvena grupa navode oni koji se zapravo opažaju kao pretnja redu i miru ili fizičkoj bezbednosti (npr. pijani ljudi, narkomani, beskućnici i slično). Ovde bi spadali i oni koji su često opisani terminom ekstremisti.

Pa ti takvi narkomani i svašta [...] Pa ne sviđa mi se zato što oni su uvek ljudi koji plaše narod i sve [...] Pa idu tako ulicom i pričaju sami sa sobom, svašta.

(žena, 34 godine, osnovna škola, Titel)

Verski ekstremisti – politički, nacionalni – ekstremi u svakom smislu [...] Sve te grupe koje sam pobrojala me plaše, zato što ekstremizam vodi ka nasilju i to je ono osnovno čega treba da se plašimo.

(žena, 54 godine, fakultet, Beograd)

Visoka netrpeljivost primetna je i prema prevarantima, kriminalcima, „skorojevićima“, koji su antiteza onim karakteristikama do kojih sagovornici/e toliko drže.

Posebno mi se ne sviđa neka grupa ljudi, to su ovi iskrivljenog miljea, konkretno ona bahatost njihova. Ne, aj' sad da ne pričamo o demagogiji i visokih kriminalaca, oni se ljudi ponašaju [...] Ali ovih sitnih, nazovi-idiota, koji nemaju škole, koji pokušavaju nešto, kriminalci u pokušaju, koji se stvarno ponašaju, divljaju motorima, kolima tamo po Nišu, izazivaju tuče tu, skoro su se tukli i boli noževima [...]

(muškarac, 43 godine, srednja škola, Niš)

Najzad, sa stanovišta ciljeva ove studije, činjenica da se kao neomiljena grupa javljaju političari ima poseban značaj. Detaljno ćemo o tome govoriti u četvrtom poglavlju.

Upečatljivo je koliko se zapravo retko poseže za socijalnim kriterijumima u užem smislu reči, a dominira prosuđivanje po individualnim, psihološkim kriterijumima, a samo vrednovanje se iskazuje moralnim ili moralističkim rečnikom. O drugima se sudi ne na osnovu socijalnih kriterijuma (porekla, moći, statusa) već u odnosu na to koliko otelotvoruju vrednosti koje su ispitanicima bitne. Na delu je izvesno psihologiziranje u promišljanjima o ovim temama. Ako postoji neka „grupa“ koja nije omiljena, i ako nešto u tom smislu ne valja, to je biti loš čovek, što je nalaz na koji i neke druge studije ukazuju (Spasić, 2013).

Ukoliko imamo u vidu da građani sebe opisuju kao poštene i dobronamerne ljude koji drugima nikada ne bi učinili nažao, čini se da nisu omiljeni upravo oni koji te standarde delanja krše. To su oni koji su u očima sagovornika i sagovornica nepošteni, iskorišćavači, zlonamerni i agresivni ljudi. Upravo se najvećim „žrtvama“ takvih pojedinaca i grupa smatraju oni koji najviše ispaštaju zbog neigranja po „prljavim“ pravilima, budući da uspeh, u opštem smislu, zavisi ne od individualnih kvaliteta, nivoa obrazovanja ili uloženog truda već od dobre volje onih koji su na pozicijama moći. Ugroženost pripadnika neke društvene grupe samerava se primarno po ekonomsko-materijalnom kriterijumu. Tako se kao najugroženije društvene grupe vide radnička klasa, seljaci ili siromašni ljudi generalno. Mladi takođe figuriraju kao posebno ugrožena grupa.

Pa šta znam, radnička klasa, ja mislim da su oni najugroženiji [...] Pa i možda grupa ljudi isto koja nema nikog svog na funkciji. Nema nekoga da ih malo progura, da ih nešto... Nego stvarno poštene ljudi koji svojim radom rade.

(žena, 38 godina, srednja škola, Tutin)

Omladina [...] Zato što završavaju škole i fakultete i onda konobarišu ovako i rade neke nebitne stvari. A završavaju tako sve te visoke škole.

(žena, 30 godina, osnovna škola, Beograd)

Pa vraćam se na to, ta nezaposlenost, to siromaštvo... Kad vidiš ti po kantama da idu, možda je nekad bio doktor, profesor, pao je na takve grane.

(muškarac, 54 godine, srednja škola, Novi Sad)

Dok ugroženi iz navedenih grupa svoj status duguju nemogućnosti da ostvare svoje potencijale, usled čega je njihova situacija besperspektivna, a oni materijalno ugroženi, ugroženima se smatraju i kategorije građana i građanki koji nisu u dovoljnoj meri zbrinuti od strane nadležnih institucija socijalne zaštite. To pre svega važi za kategoriju samohranih majki, penzionere i osobe sa invaliditetom ili hroničnim bolestima.

Možda, recimo, npr. samohrane majke [...] Smatram da treba da im se pomogne malo više, je l' tako? [...] Pogotovo te samohrane majke su i žrtve nasilja i svega; to je kod nas jako nerešivo.

(žena, 35 godina, viša škola, Beograd)

A stariji nemaju, mislim, dobru penziju; neki su ostali sami [...] Za stare možda treba da povećaju penziju [...]

(žena, 24 godine, fakultet, Bujanovac)

Sporadično se kao najugroženiji spominju i pripadnici LGBT populacije, gde ih, za razliku od ostalih slučajeva, svrstava nedovoljna zaštita Ustavom zagantovanih prava i sloboda.

Nek to budu LGBT populacija, smatram da su oni najugroženiji, što realno svaku paradu mora da obezbeđuje 5000 policajaca, tako da njih bih izdvojio.

(muškarac, 31 godina, fakultet, Beograd)

Pojedini sagovornici, najzad, najugroženijim smatraju pripadnike većinske populacije – Srbe.

Srbi. U zadnje vreme gledam koliko se to plasira po školstvu, zdravstvu, gde se ja krećem. Svuda te nacionalne manjine kao manjine imaju neku prednost. Ajde nemojte njega, on je Rom, ajde njega ćemo posebno, ajde nemojte njega, on je Turčin, Albanac, nebitno koja je nacija. I onda Srbi tu dođu nekako zadnji.

(žena, 30 godina, srednja škola, Kovin)

Ako se viđenje toga ko su ugrožene grupe u društvu razlikuje, mišljenja su nepodeljena u pogledu toga čija je to odgovornost i na kome je da to stanje promeni. Bez svesti o svojevrstnoj paradoksalnosti da se od onih koji su za takvo stanje krivi očekuje da društvene nepravde otklone ili da sami građani u tome mogu uzeti ikakvo aktivnije učešće, rešenje ovih problema je u „nadležnosti“ onih koji se nalaze na pozicijama moći.

[...] To može da promeni jedino društveno jedno uređenje [...] To mora da uradi državni vrh koji ova zemlja izabere u skladu sa onim obavezama i sa svim onim što je zakonima ove zemlje propisano. Mi te zakone imamo već decenijama unazad, suština je što se ti zakoni uopšte ne poštuju.

(žena, 54 godine, fakultet, Beograd)

Ali sama država i same institucije su krive za sve što se dešava loše, jer oni su u mogućnosti da nešto isprave ili da doteraju... Mi obični možemo samo da ukažemo, neke sitne stvari da uradimo, ali po meni ništa u društvu ne funkcioniše kako treba.

(muškarac, 62 godine, fakultet, Niš)

Šta je vredno i važno u životu?

Vrednosti kao „trajno uverenje da je određen način ponašanja ili egzistencije lično ili socijalno poželjniji nego suprotni ili obrnuti način ponašanja ili egzistencije“ (Rokeach, 1973, str. 5), predstavljaju jednu od temeljnih karakteristika čoveka. Kao relativno stabilne dispozicije, vrednosti zauzimaju centralno mesto u strukturi ličnosti pojedinca i imaju veliki motivacioni potencijal, koji utiče na sve što čovek želi, misli ili radi. Donošenje životnih odluka, određivanje ciljeva i sredstava za njihovo dostizanje, stavovi, ideologije, evaluacija, moralno suđenje, pa i socijalno ponašanje uopšte – dobrim delom jesu determinisani upravo vrednostima. Teško je zamisliti bilo koju sferu socijalnog i političkog delovanja ljudi za koje vrednosti nisu relevantna odrednica. Vrednosti usmeravaju ponašanje na više načina: vode zauzimanju određenih pozicija u pogledu društvenih tema; određuju prihvatanje određene političke ili religijske ideologije nasuprot drugoj; postavljaju standarde za predstavljanje sebe drugima i suštinske su za proces komparacije, ubeđivanje i uticaj na druge; predstavljaju konceptualno oruđe na osnovu koga dostizemo i održavamo samopoštovanje itd. (Rokeach, 1973). One su istovremeno i prožete onim tendencijama koje karakterišu neku epohu, društveni sistem, društvena kretanja i sl., što doprinosi celovitijem sagledavanju složenosti društvenih pojava i podsticanju interdisciplinarnih istraživanja kojima se pokušavaju objasniti društvena organizacija, problemi interpersonalnih odnosa, problemi društvene kohezije ili ponašanje različitih društvenih grupa itd. Vrednosti omogućavaju da se čovek posmatra kao „aktivno, samosvesno i prema određenim ciljevima i idealima usmereno biće“ (Pantić, 1981, str. 10).

Sa sagovornicima i sagovornicama razgovarano je o više tema koje su na neki način povezane s njihovih vrednosnim koncepcijama. Šta je to što je vredno i važno u životu? Koji su to principi do kojih ljudi drže u svom životu? Na koga se ugledaju? – pitanja su koja su za cilj imala mapiranje osnovnih vrednosnih prioriteta građana Srbije. Pored toga, od sagovornika je traženo da opišu svoje viđenje dominantnih vrednosti u Srbiji i kažu šta o tome misle, što je dodatni kriterijum identifikacije onoga što građani i građanke smatraju poželjnim u ličnom i socijalnom smislu.

Visok stepen saglasnosti postoji u pogledu toga šta se smatra vrednim u životu, a to su (uža i šira) porodica i zdravlje.

[...] *To mi je prvenstveno zdravlje.*

(muškarac, 62 godine, fakultet, Niš)

E sad stvarno biće kliše – porodica i prijatelji su prioritet, ljudski odnosi, mislim da bez toga ne može da funkcioniše ni pojedinac a ni društvo.

(žena, 37 godina, fakultet, Prokuplje)

Pripadnici uže i šire porodice su, jednako saglasno, tipični uzori sagovornika. Takav status duguju ličnim osobinama, izvođenju potomaka na „pravi put“ i stereotipnim predstavama o majčinskim kvalitetima, požrtvovanosti i posvećenosti porodici, kući i deci u slučaju ženskih članova porodice kao uzora, odnosno prehranjivanju porodice, pregalništvu i vrednoći u slučaju muških članova.

[...] *Pa, možda, eto, možda, pa i jeste bio uzor otac, otac je bio uzor. On je ni od čega došao ovde, stvorio nešto i napravio neki put; što kažu, udario je temelje nečega i sad to sve, tako mogu reći da je on uzor.*

(muškarac, 45 godina, osnovna škola, Novi Sad)

[...] *A tetka, pa tako, ona je kroz život bila borac i na kraju nije odustala i postigla je sve što je htela.*

(žena, 24 godine, fakultet, Prokuplje)

Van uskog kruga najbližih članova porodice, uzorima se smatraju i ljudi iz akademskog sveta, nastavnici i profesori, što se uglavnom sreće kod visokoobrazovanih sagovornika i sagovornica.

[...] *Inače, u školi sam imao uzora, svog jednoga profesora, ne bih sad, ne moram da pričam tačno ime, ali tako, imao sam uzore [...] Predavao je ekonomiju.*

(muškarac, 39 godina, fakultet, Prokuplje)

Slika nije bitno drugačija ni kada se od sagovornika traži da ekspliciraju koje vrednosti su za njih bitne i do kojih principa drže. Uglavnom se radi o svojevršnim univerzalnim etičkim i moralnim imperativima kojima su sagovornici učeni odmalena i koji se smatraju produktom dobrog vaspitanja. Vrednosni univerzum većine sagovornika bi se dao opisati pomoću svega nekoliko odrednica: biti pošten, vredan, častan, pravedan i poslušan.

Potičem iz sredine gde su opet koliko-toliko očuvani, što bi rekli, čast, obraz i poštenje.

(muškarac, 52 godine, fakultet, Mali Zvornik)

Pa upravo to – dobri, poštenu i vredni.

(žena, 52 godine, osnovna škola, Novi Sad)

Da ne laže, da bude dobar, da svima pomogne kad može, da bude pošten, da radi, da bude vredan, da poštuje druge, tuđa mišljenja.

(muškarac, 19 godina, osnovna škola, Kovin)

Radi se, dakle, upravo o onim odrednicama koje su bile dominantne u samoopisima. Kao i u tom slučaju, i ovde je primetna izražena socijalna orijentacija, jer se kao vrednosti javljaju učtivost, nesebičnost, iskrenost, izlazak u susret očekivanjima drugih, harmonični interpersonalni odnosi, ljubav. Povremeno, i isključivo kod sagovornica koje su pripadnice manjinske religije, dobrota i poštovanje drugih zadobijaju formu principa jednakosti, u smislu etničke i religijske tolerancije.

Nebitno ko je kakav, bitno je da se slažete, znači. Svi smo mi od jednog boga, u jednog boga verujemo, nema tu da se petlja religija ko je kakav, to ne [...] Moraš da poštuješ svakoga, nebitno kakav je ko, nema priče od toga.

(žena, 33 godine, osnovna škola, Mali Zvornik)

Na drugom kraju spektra nalazi se skup donekle opozitnih vrednosnih odrednica, koje u fokusu imaju nezavisnost, autonomiju i dostojanstvo pojedinca.

Da ima svoje mišljenje – to je najbitnije, svako kuje sreću i bira svoj put šta će da radi.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Tittel)

Jako mi je važno i vredno da budem svoj čovek, znači to da niko ne utiče na mene u toj meri da ne mogu da radim nešto što ja hoću i da mi ne ugrožava moju slobodu.

(žena, 24 godine, fakultet, Novi Sad)

Ovi nalazi imaju veliku važnost jer ukazuju na neke opštije trendove u vrednosnim određenjima sagovornika i sagovornica. Švarc u svojoj teoriji vrednosti (npr. Schwartz, 2007) postulira postojanje 10 vrednosti i dve osnovne dimenzije koje im leže u osnovi. Prva suprotstavlja autonomiju i ukorenjenost, a druga samoosnaživanje nasuprot samoprevazilaženju. Kao što je već ranije bilo reči, vrednosti autonomije imaju veoma važnu ulogu u demokratizaciji društva i predstavljaju aspekt vrednosnog univerzuma koji je kod građana bivših komunističkih zemalja na relativno niskom nivou (Schwartz & Bardi, 1997). Vrednovanje autonomije i vrednosti iz spektra samoojačavanja imaju lični, individualni fokus, dok ukorenjenost i samoprevazilaženje ukazuju na važnost pripadanja i socijalnog su fokusa.

Ukoliko gore iznete konstatacije „prevedemo“ na jezik teorije, u narativu naših sagovornika veoma često može se čuti izraženo vrednovanje *benevolentnosti* – biti pouzdan član uže grupe, najčešće porodice, i posvećen njihovoj dobrobiti. Slično, izražen je *tradicionalizam*, očuvanje porodičnih, religijskih i širekulturnih tradicija i *konformizam*, poštovanje formalnih i neformalnih pravila ponašanja, učtivosti i izbegavanje nanošenja štete drugim ljudima. Sve to ukazuje na veliku motivacionu ulogu potrebe da se bude prihvaćen unutar bliskog kruga ljudi. Ova kombinacija benevolentnosti, konformizma i tradicije zapravo sugeriše posvećenost i podređenost svojoj grupi i izlazak u susret normama ponašanja koje promovišu bliske odnose i u skladu su sa socijalno nametnutim očekivanjima. Reklo bi se da je ovo dobra osnova za razvoj solidarnosti i brige o sunarodnicima, ali se briga i solidarnost zapravo iscrpljuju na najužem krugu ljudi – uglavnom užoj i široj porodici i krugu prijatelja, na šta smo, uostalom, već skrenuli pažnju. Ono što je nedostajuća karika jeste neki vid univerzalizma, posvećenosti jednakosti, pravdi i zaštiti svih ljudi, prihvatanje i razumevanje

onih koji su različiti od nas i pripadnika naše grupe. Na taj način, osoba prevazilazi sebične lične i grupne interese i oseća se lagodno sa raznovrsnim načinima egzistencije.

Ovim razmatranjima možemo dodati i činjenicu da su vrednosti iz spektra autonomije, npr. sloboda misli i dela, retko bitna vrednosna odrednica kod naših sagovornika. Prevazilaženje uskih podela i emancipovanje u intelektualnom i socijalnom smislu ne predstavljaju vrednu stavku za većinu ispitanika, što nas iznova vraća na povezujuću, ali ne i premošćujuću logiku povezanosti s drugima. Vrednosno-motivaciona sfera nije adekvatna osnova za stvaranje i prihvatanje okvira zajedništva koji bi prevazilazio mnoštvo, kako stvari stoje, atomiziranih skupina građana, čije su granice uske i nepermeabilne. Nausprot tome, i da upotrebimo nešto drugačiju terminologiju, dominantan je svet domaćinstva (Spasić, 2013) – afirmacija vrednosti porodice, topline, poštovanja u intimnom krugu prijatelja, sigurnost bliskog i proverenog.

Deo objašnjenja ovakvog stanja svakako se nalazi u percepciji preovlađujućih vrednosti u društvu, a one su sve samo ne one do kojih sami sagovornici lično drže. Dominantno mišljenje bi se moglo opisati kao uverenje o „pogrešnim vrednostima“ koje su na delu, što podrazumeva negativnu karakterizaciju vrednosne sfere srpskog društva. Nekoliko je skupina ovih, nazovimo ih, „negativnih“ vrednosti.

Tu su, s jedne strane, one vrednosti koje su bitno povezane s opaženim kriterijumima socijalne promocije i vrednovanja, koji su po mišljenju sagovornika/ca danas na ceni. Vrednosni pandan toga je neiskrenost, pokvarenjaštvo i nepoštenje. Iznova i iznova se ponavlja da se ne može uspeti legitimnim sredstvima, sopstvenim trudom i radom i poštujući pisana i nepisana pravila jer ih, jednostavno rečeno, drugi ne poštuju.

Mislim da je tužno danas u Srbiji, a na ceni su vrednosti pokvarenjaštva i što god vidiš da je neko pokvareniji, taj ide dalje, taj se uspinje [...]

(muškarac, 40 godina, srednja škola, Tittel)

[...] Kada se sada svi tako ponašaju, sada se isplati biti nepošten, isplati se biti bezobrazan, nasilan, ne isplati se dati drugome, a da ti ostaneš bez ičega.

(žena, 37 godina, fakultet, Prokuplje)

Druga stvar je percepcija svojevrsnog moralnog kolapsa, urušavanja sistema vrednosti, dominacija kiča, šunda, površnih i instant vrednosti, po logici „hleba i igara“. Normalno je ono što nije normalno, a vrednosti koje su dominantne su – nevrednosti.

Pa na ceni, ne znam da l' može da se kaže, na ceni kod većine populacije su, da ne kažem, neke instant vrednosti. Odnosno, eto preko tih javnih ličnosti koje promovišu kič, šund, nekakvo nemoralno ponašanje zarad nekih poena u javnosti.

(muškarac, 30 godina, srednja škola, Prokuplje)

Došla sam do saznanja da je došlo do nemoralna, bluda, sve nešto što nije normalno, što ja kažem – što nije nešto u skladu sa životom, sad se vrednuje.

(žena, 56 godina, srednja škola, Titel)

Jasno je da se medijima pripisuje veliki deo odgovornosti za takvo stanje, dok se uzori nametnuti od strane medija i rijaliti programa vide kao pogubni za generacije koje dolaze.

Masa voli ovu drugu stranu, voli da gleda Parove, koji su u suštini model ponašanja za generacije koje odrastaju; znači, od jednog rijaliti-šoua do drugog mi kvarimo našu decu, nema ničega kvalitetnog na televiziji [...]

(žena, 35 godina, fakultet, Prokuplje)

Kad ovako je tebi merilo za devojku, da ti treba da izgledaš kao jedna pevačica sa Pinka, to je za mene definitivno poverena vrednost, a ne znaš poruku da otkućaš, puna si pravopisnih grešaka. To je ono što sam rekla da ima kuća u kojima nema knjige jedne, što je meni poražavajuće. E takve su nam sada generacije, nažalost. To su za mene apsolutno poverene vrednosti.

(žena, 48 godina, fakultet, Novi Sad)

Kao dodatni problem vidi se primat novca, koji je postavljen kao vrhunsko merilo ličnog kvaliteta i uspešnosti u društvu. Posedovanje materijalnih dobara ne smatra se nikakvim principom za lično uzdizanje. Iako se finansijske nedaće često ističu kao glavni životni problem, neka vrsta antimaterijalističke filozofije provejava u diskursu sagovornika.

Pazi, znaš kako, svi jure za tim prokletim novcem, nazovimo ga prokletim. Juri za novcem da bi imao sa tim istim da plati hranu koja će da ga održi u životu, i ne kupuje ono što treba da jede nego kupuje ono što ne bi trebao da jede. Sipa loše gorivo u auto i očekuje da bude zdrav, očekuje sve. Ne znam, to što svi misle da ako ima puno novca, ima i sve ostalo, a svi se mi rodimo da bismo na kraju umrli – neko kao oficir, neko kao papučar – pa sad živimo isti život.

(muškarac, 32 godine, osnovna škola, Kovin)

Pa, konkretno, počev od novca – ko ima bolji telefon, ko ima bolji auto, koja od žena ima bolje silikone u ustima, grudima, zadnjici [...] Sve se pogrešno vrednuje, bar po meni...

(žena, 30 godina, srednja škola, Kovin)

Po mišljenju naših sagovornika/ca, gotovo da je nemoguće biti uspešan, bogat ili ugledan, a takođe i dobar ili moralan. Takav princip društvene hijerarhizacije, vrednovanja i rangiranja ljudi smatra se nelegitimnim i upitnim. Kada se govori o društvenom statusu, razlikuju se dve vrste kriterijuma – ekonomski, koji se smatra nelegitimnim, i kulturni/obrazovni, koji se smatra legitimnim. Označavanje drugih kao nekulturnih nije uopšte ograničeno na one koji su visokoobrazovani ili na one koje karakteriše izraženiji kulturni kapital. U vrednosnom sistemu sagovornika/ca, kao što i neka druga istraživanja pokazuju (Spasić, 2013), nema mesta za profit i slavu, tj. za njih ne postoji razumevanje.

Ovo nam ukazuje na neke druge mehanizme povlačenja i proizvođenja simboličkih granica između društvenih kategorija i kriterijuma označavanja visokog društvenog statusa (Lamont, 1992).

Dominantna klasa se opaža u terminima posedovanja ekonomskog kapitala, što je kriterijum koji se od strane sagovornika/ca uglavnom diskredituje, čime se relativizuje odsustvo te vrste kapitala u ličnom slučaju. S druge strane, pripadnici takve „više klase“ posmatraju se kao moralno iskvareni, nekultivisani itd., što se zapravo smatra vrhunskim kriterijumom merila ljudi. Moralnost se pojavljuje kao nova dimenzija distinkcije u promišljanjima o sebi i drugima. Ti „novi primitivci“ (Spasić, 2013) sušta su suprotnost svim onim merilima do kojih ispitanici drže, pre svega moralnosti (jer se bave nezakonitim i mutnim radnjama) i antimaterijalizmu (jer misle samo na pare i prema tome se i sameravaju), kulturi (nemaju znanje, manire itd.). Ono što se vidi kao dominantno nije ono što bi trebalo da bude dominantno. Na taj način, oni „podređeni“ ne samo da ne pokušavaju da se uspnu na društvenoj lestvici već samu tu lestvicu osporavaju (Spasić, 2013). Sagovornici/e dosledno tvrde da oni i njihovi najbliži insistiraju na „pravim“ vrednostima, dok nešto sasvim suprotno vlada čim iskorače iz svog malog sveta, u kojem se zapravo i obavlja najveći deo njihovih svakodnevnih aktivnosti (posao, škola itd.).

Izrazito je u ovim promišljanjima odsutna bilo kakva svest o odgovornosti svakog građanina pojedinačno za takvo stanje stvari. Sagovornici kritizerski, s visokih moralnih pozicija, sude o onome što vide oko sebe, sami sebe vide kao „neiskvarene“, „dobrice“ i „naivčine“ sputane okolnostima jer ne žele da „prljaju ruke“ u praksama nad kojima su zgađeni. Retko se mogu čuti glasovi koji stoje na bitno drugačijim pozicijama prihvatajući i pripisujući odgovornost svakome od nas i osvešćujući paradoks da kada svako za svakog govori da je loš, onda dobri zapravo i ne postoje, a takve percepcije postaju samopotvrđujuće.

Gledam više, nije evo ovo okruženje, al' čujem i druge ljude, svakog čujem... Pa čekaj, ako svi mi pričamo da su svi loši oko nas, a kako to onda i oni pričaju, ti drugi, da smo loši i misle ti loši. Pa ko je onda dobar, ko je onda tu dobar više meni nije jasno.

(muškarac, 62 godine, fakultet, Niš)

Pa ljudi uglavnom kritikuju sve drugo samo neće sebe [...] Uvek će da traže nešto iz spoljašnjeg okruženja, zato što je jako teško sam sa sobom izaći na kraj, a kad sam sa sobom rešiš stvari, možeš lako i sa drugima.

(žena, 24 godine, fakultet, Novi Sad)

Iz svega navedenog, sledi bitan zaključak da građani preovlađujuće vrednosno-kulturne obrasce opažaju kao nelegitimne jer njihovu vrednost osporavaju. Obrazovanje je devalvirano, uspeh kompromitovan, država zločinačka. Legitimnim se smatra upravo neki vid kontrakture i opozitnih vrednosti, onih do kojih sami drže.

Ovde je totalno bolesno društvo, moralne norme, ove... Pa je onda to, recimo, kada vi imate da neki istaknuti ljudi u ovom društvu kupuju diplome. Evo, konkretno spomenuću i bivšeg predsednika, gde je, da li je to kupio je veoma diskutabilno, kako je on to uspeo, mislim, i šta sad ovi studenti [...] Onda, recimo, kontroverzni biznismeni koji su prodavali drogu, oprali pare, kupili fabriku, i šta sad neki mladić ili student koji završava fakultet i koji želi posao, ova država afirmiše zločin, onda kroz takvo delovanje i neko može da uradi bilo šta i da prođe nekažnjeno.

(muškarac, 40–60 godina, Pančevo)

OPŠTE RASPOLOŽENJE U ZEMLJI

Pri čitanju ove analize treba imati na umu da u momentu u kome se ovo istraživanje sprovodi u Srbiji privredna aktivnost stagnira, a stopa zaposlenosti i ostali ekonomski indikatori razvoja su ispod evropskog proseka. Sistem zdravstvene zaštite ne funkcioniše na zadovoljavajući način: država nije sposobna da pokrije čak ni troškove lečenja teških bolesti, pa se tako već ustalila praksa prikupljanja sredstava za ovakva lečenja putem SMS donacija, a uz pomoć oglašavanja na društvenim mrežama, što čitav sistem zdravstvene zaštite, zasnovan na oporezivanju građana, dovodi u pitanje. U svim sektorima su korupcija i stranačko zapošljavanje veoma rasprostranjeni. Kredibilitet visokog školstva je doveden u pitanje aferama kupovina ispita, diploma i plagiranjem završnih radova. Veliki broj obrazovanih mladih ljudi odlazi iz zemlje dok istovremeno ne postoje programi koji bi omogućili njihovu reintegraciju u društvo. Nasilje se, posebno nad ženama, toleriše, a socijalne ustanove i sudstvo nemaju efikasne mehanizme koji bi tome stali na put. Sve u svemu, okolnosti u kojima živi većina stanovništva sigurno doprinose osećanju opšte nesigurnosti i egzistencijalne ugroženosti. Takođe, značajno je pomenuti da je stanje u kojem se demokratija nalazi veoma kritično, videvši da je politička moć (ali i većina štampanih i televizijskih medija) skoro isključivo u rukama Aleksandra Vučića i Srpske napredne stranke, koji su odneli većinu glasova kako na parlamentarnim, tako i na lokalnim i predsedničkim izborima.

Ovo poglavlje se fokusira na trenutno raspoloženje stanovništva. Sastavljeno je od dva izdvojena dela: Percepcije života u Srbiji i pogled na državu u kojoj

živimo (kvalitet života, atmosfera u društvu, najvažniji problemi u društvu i put kojim se Srbija kreće), Pogled na državu i demokratiju (Principi na kojima bi država trebalo da se zasniva, Poželjnost i mogućnost demokratskog uređenja zemlje).

Percepcije života u Srbiji i pogled na državu u kojoj živimo

Kvalitet života i najvažniji društveni problemi u Srbiji

U skladu sa goreopisanom situacijom u zemlji, ispitanici i ispitanice skoro jednoglasno iskazuju nezadovoljstvo životom u Srbiji, a kao najznačajniji problemi se pominju nedostatak socijalne države i uopšte institucija i politika koje bi vodile računa prevashodno o potrebama stanovništva, koje se, dakle, usled tog nedostatka, suočava sa problemima nezaposlenosti, nemaštine, nepristupačnosti zdravstvenih usluga (u retkim slučajevima pominje se i nepristupačnost obrazovanja) i, u krajnjoj liniji, nedostatka perspektive boljeg života i, uopšte, vere u mogućnost boljitka svakodnevice. Primarne egzistencijalne potrebe, ističu ispitanici/e, nemoguće je zadovoljiti prevashodno zbog strukturalnih manjkavosti čitavog državnog sistema. Veoma je izraženo jednoglasje u iskazima i diskusijama naših sagovornica i sagovornika po pitanju zadovoljstva kvalitetom života u Srbiji te nije bilo teško, analizirajući empirijske podatke, doći do ovakvih zaključaka.

[...] Nemate posla, nemate zdravlstvo, nemate školstvo, nemate kulturu, ništa nemate. Imate samo politizovanu scenu i tu neke piončice i oni se tako igraju i vama lepo zamažu oči i vi mislite da to sve tako izgleda, a u suštini, kad pogledate, nemate ništa.

(žena, 40–60 godina, Ivanjica)

[...] Ja mislim da se i sa dobrim poslom teško živi, da se preživljava... Mislim da dobro živeti znači i letovati, imati za to, imati za neke svoje prohteve, a sa prosečnom platom dvoje ljudi u porodici da imaju – sada je teško.

(žena, 20–39 godina, Trstenik)

U celokupnom istraživanju može se primetiti da se principi socijalne pravde i jednakosti pred zakonom često pominju, što ukazuje na to da oni predstavljaju značajnu odrednicu na osnovu koje se procenjuje kvalitet državnog uređenja. Međutim, u suprotnosti sa ovim uvidom, kada se govori o zadovoljstvu životom u Srbiji uopšte, pitanje nejednakih mogućnosti i neravnomerne raspodele bogatsva, ali i jednakosti pred zakonom, svodi se na ukazivanje nejednakosti i neravnopravnosti između dve „homogene“ grupacije. Dok je sa jedne strane „običan narod“ koji ne uživa nikakve privilegije, sa druge strane su političari i one grupe koje su im bliske.

Ja mislim da, u stvari, prvo u našoj državi postoje zakoni jedni za običan narod, a jedni za političare i ostale, ovaj, biznismene i ostale ovako ljude... I da ti zakoni, u stvari, mnogi zakoni su, ja imam utisak da su pravljani po planu, da kažem, za 'lopove' i one koji bi mogli možda tako da se nazovu i da mi svi koji nešto uradimo ili ne uradimo imamo odgovornost za to, a oni koji ga bukvalno na sve moguće načine uništavaju ne odgovaraju.

(žena, 40–60 godina, Pančevo)

Kanali socijalne mobilizacije se percipiraju kao neadekvatni, a kriterijumi socijalne promocije kao neispravni. Obrazovanje, po definiciji, nije ono što bi po mišljenju sagovornika i sagovornica trebalo da bude – kanal socijalne promocije ili garant višeg ekonomskog statusa, pa ni zaposlenja. Drugim rečima, zahvaljujući socijalnom kapitalu uspevaju oni koji to inače nisu zaslužili, tj. socijalni nadomešćuje kulturni kapital (Spasić, 2013). Politička podobnost i političke veze predstavljaju najviši kriterijum „kvaliteta“ i podobnosti u Srbiji.

Ukoliko niste politički istomišljenici, dobićete, najblaže rečeno, pedalu; doći će neko ko uopšte nije zaslužan za to mesto. Znači, ne gledaju se kvaliteti; možete vi završiti koji hoćete fakultet, jednostavno doći će neko po političkoj liniji na to radno mesto.

(muškarac, 40–60 godina, Ivanjica)

A jedino partijski, partijski ovaj, taj put (se ceni), ajde da kažem. Moje mišljenje je da u Srbiji se najmanje ceni inteligencija... Najmanje se ceni rad.

(žena, 40–60 godina, Prijepolje)

Sve je dodatno otežano deljenom percepcijom trenutnih društvenih okolnosti kao, najblaže rečeno, nepodsticajnih za obrazovane i stručne ljude. Principi socijalne mobilizacije se opisuju kao „pogrešni“, zasluge se stiču ne trudom i znanjem već „ulizivanjem i dodvoravanjem“, a uspevaju ne najbolji i najstručniji već „politikanti“, „pogrešni“ i „najlošiji“ ljudi. Uspeh je, samim tim, u očima sagovornika nelegitiman, a sameravan u terminima i prema kriterijumima koje sagovornici iznova i iznova nipodaštavaju. To nas vodi dvama bitnim uvidima. Društvene podele utemeljene u posedovanju različite vrste resursa i kapitala često ne vode različitom objektivnom položaju (npr. bolje obrazovani često nisu boljestojeći u socioekonomskom smislu od onih niže obrazovanih), dok se objektivne razlike koje se percipiraju, npr. između onih koji poseduju i ne poseduju ekonomski „kapital“, ne prevode nužno u razlike u simboličkim praksama (stil života, maniri itd.). Druga važna stvar tiče se svojevrsnog burdijeovskog pogleda na društvo od strane naših sagovornika i sagovornica – svako „hvali svog konja“, tj. onaj kapital kojim raspolaže; obrazovaniji posebno ističu zanemarenost obrazovanja i znanja, a niže obrazovani – rada.

U Srbiji danas ja mislim da se jako malo vrednuje rad. Baš rad, kad kažem. Ovde je došlo do velikog raslojavanja društva, ovde više nema srednjeg staleža, onda se neki sa mašnicama i tašnicama provlače i oni žive bolje od nekih kvalitetnih ljudi i majstora, oni se ne cene.

(muškarac, 41 godina, srednja škola, Mali Zvornik)

[...] Ali sama država i same institucije su krive za sve što se dešava loše, jer oni su u mogućnosti da nešto isprave ili da doteraju, mi obični možemo samo da ukažemo [...] Pa eto to kad trebam da idem u tim ustanovama, opštinama, domovima zdravlja, niko te jednostavno ne ferma, a otišao si posao da završiš za koji je plaćen... Ne može, ništa nije odrađeno, ništa se ne radi kako treba, svuda nailazite na zid.

(muškarac, 62 godine, fakultet, Niš)

Obezvrednivanje rada primetno je i u isticanju čestog kršenja prava radnika i veće zaštite privatnog (uglavnom inostranog) kapitala nego radnika. Čak i onda kada se radi, tj. ima posao, to ima svoju cenu u pogledu odustajanja od svojih prava i dostojanstva, za koje unutar neoliberalne tržišne filozofije nema mesta.

Retki su ali primetni i glasovi da nije problem u okolnostima i sistemu, već u samim ljudima koji upućuju na gledišta da narod ništa bolje nije ni zaslužio ili da jednostavno nije dovoljno loše da bi se nešto tim povodom preduzelo.

Mi smo evoluirali u robovlasničko društvo [...] Ovde je parametar dobro od gazde kol'ko ima, a parametar treba da bude kako ti radnici žive.

(muškarac, 40–60 godina, Ivanjica)

Problem je maksimalno iskorišćavanje radne snage. Čak i ovi koji su zaposleni maksimalno se koriste [...] Što se umesto na materijalu da se uštedi, na nekim drugim stvarima, štedi se na radnicima i to je najveći problem.

(žena, 20–39 godina, Beograd)

Mi smo kontradiktorni kad je to u pitanju, znaš. Nigde nema života kao u Srbiji [...] Nama su svima male plate, ali niko ne bi da radi [...] Činjenica je da su nama plate male, da je naš standard mali, ali činjenica je i koliko mi ne volimo da radimo [...] Nigde nema punih kafica u sred dana radnim danima, i tako dalje i tako dalje. Tako da mislim da mi živimo mnogo lepo za ono koliko radimo. Mislim, umemo da živimo i sa veoma malo. Baš tako.

(žena, 20–39 godina, Beograd)

Kao glavni krivci za ovako nezadovoljavajuću situaciju smatraju se prevashodno političari i svi oni koji učestvuju u formulisaju politika. Veoma je izražen negativan stav prema političarima uopšte i bez izuzetaka se ovakvo negativno viđenje može primetiti kod svih ispitanika/ca, kao i učesnika/ca u fokus grupama (videti detaljnije četvrto poglavlje).

Atmosfera u društvu

Ovakvo pesimističko viđenje života u Srbiji podržava i doživljavanje atmosfere u društvu. Društvo se, kada se govori o njegovim negativnim stranama, najčešće opisuje kao umorno od briga (vezanih za nemogućnost zadovoljenja primarnih potreba) i razočaranja, umrtvljeno i pasivno. Ovo je od posebnog značaja za razumevanje (nedostatka) aktivizma, o čemu će detaljno biti reči na kraju ovog poglavlja.

Uvučeni smo u letargiju [...] Sistem je uspeo da ubedi čoveka ili da ne zaslužuje više ili da bogom nije dano da živi bolje...

(muškarac, 40–60 godina, Ivanjica)

[...] Retko ćeš da vidiš vesele osobe [...] Puno gladnih, sirotinje, jedino što se kod nas to prikriva. Bilo je uvek, uvek je bilo, ali čini mi se da nikada ovako nije bilo.

(žena, 59 godina, osnovna škola, Kovin)

Ipak, istovremeno je prisutna i neka vrsta romantičnog viđenja mogućnosti lepog života u zemlji. Treba, međutim, obratiti pažnju na to da se opisivanje Srbije kao zemlje pogodne za kvalitetan život ograničava na jednu usku perspektivu. Sagovornici i sagovornice, kada život u Srbiji opusuju kao lep i lagodan a ljude u Srbiji kao ljubazne i gostoprimljive, polaze iz perspektive stranaca ili onih koji su iz Srbije emigrirali. U skladu sa takvom perspektivom govori se najčešće o mestima zabave, odmora i o prirodnim lepotama. Primetno je, takođe, da je promocija ovakve „romantične“ slike Srbije u poslednjih nekoliko godina postala trend u nacionalnim elektronskim i štampanim medijima koji, dakle, sve češće samostalno izveštavaju ili prenose strane vesti o kvalitetu mesta zabave (na prvom mestu noćnih klubova u Beogradu), ali i ostalih ugostiteljskih objekata u Srbiji. Lep život je, dakle, najčešće „rezervisan“ za neke druge ljude, a ne za same građane.

[...] Svi stranci koji dođu ovde oni su oduševljeni nama i našom (zemljom), mi jako lepo dočekamo ljude iako imamo jako malo i to malo ćemo podeliti sa nekim i to mislim da je isto velika stvar... [...] Imamo i jako lepu prirodu.

(žena, 24 godine, fakultet, Novi Sad)

[...] Gostoprimljivost, ljubaznost ljudi kad dođe neki stranac i nešto; to je nešto što u drugim državama nema; to je ono što bi trebalo da gajimo i što može da nam donese dosta prihoda i sam turizam i sama naša tradicija; to je ono što nas izdvaja od drugih i po čemu možemo da profitiramo, a i treba da čuvamo.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Titel)

Da li je Srbija trenutno na pravom ili na pogrešnom putu?

Kada se, međutim, govori o pravcu kojim se Srbija kreće ili bi trebalo da se kreće („pravi ili pogrešan“ put), među ispitanicima je veoma prisutna ambivalentnost, pa tako u mnogim slučajevima često dolazi do ispoljavanja nekoherentnih stavova po ovom pitanju. Ispitanici i ispitanice vrlo jasno pokazuju nezadovoljstvo time što im je egzistencija ugrožena, ali istovremeno, vrlo često tvrde da se Srbija kreće pravim putem. Takva nekonzistentnost veoma lako se objašnjava putem uticaja ambivalentnih i disonantnih medijskih poruka koje šalje politička elita.

[...] Smatram da je krenulo da ide sad ka nekim, ide ka nekom pravom putu [...] Hteo bih da i ja kao nezaposleni, i ti, i moja supruga što radi, da imamo bolje uslove, bolju platu; da ja dobijem posao... Ali ako nemaš vezu, nisi u nekoj i ne prihvatiš njihove uslove [...] Izlazimo iz tog mraka, počinju da nas cene i poštuju iz celog sveta [...] Drago mi je kad dođe, kad čujem, ne vidim, al' kad čujem [...] Da to ide tako, ali da se to što se radi da se radi u interesu svih građana i građanki u Srbiji...

(muškarac, 54 godine, srednja škola, Novi Sad)

Jasno razumevanje plasiranja nerealnih slika realnosti života u zemlji od strane političkih elita a putem medija uočava se malo češće kod žena koje, u svojim iskazima, zapravo sliku života u Srbiji koja se promovira putem medija „testiraju“ na veoma pragmatičan način kroz jednostavne primere iz svakodnevnog života.

[...] Jer u ovoj zemlji nemate više srednji stalež; imate one super bogate i super siromašne i ljude koji su na samoj ivici. I ti pričaju kako navodno mi otvaramo granice, možemo da putujemo. Ajde da postavimo jedno pitanje: Sa 20 hiljada platom, gde ćeš ti da putuješ?

(muškarac, 40–60 godina, Ivanjica)

„Mi imamo dve paralelne stvarnosti, stvarnost koja se nameće putem medija, znači to je laž...

(žena, 40–60 godina, Pančevo)

Propala država koja pokušava da glumi neku dobru [...] Ja kao prosečna žena, kupovna moć mi se smanjuje iz dana u dan, što znači da ja mojoj deci mogu sve manje i manje da priuštim.

(žena, 30 godina, srednja škola, Bujanovac)

Značajan indikator „pogrešnog“ pravca i zapravo ultimativna potvrda nedostatka perspektive za bolji život u Srbiji smatra se odliv (mladog) stanovništva u inostranstvo.

Kad nam se omladina seli i privređuje drugim državama, a u našoj državi nemaju posla, znači to je stanje koje je alarmantno. Kad mladi svijet odlazi iz države, kad država stari, znači nema od te države ništa.

(muškarac, 40–60 godina, Prijepolje)

[...] Jako puno mladih ide, ili čak i ne samo mladih nego i ljudi preko 40 godina. Odlaze u inostranstvo trbuhom sa kruhom, dosta im je svega. Znaju da je možda tamo izuzetno teško i treba se snaći, ali mislim da situacija ovde nije obećavajuća nimalo, ali da se čovek nada i tako da živi samo čekajući, da čami i da čeka; mislim, to je totalno besmisleno.

(muškarac, 40–60 godina, Pančevo)

Pogled na državu i demokratiju

Principi na kojima bi (idealna) država trebalo da se zasniva

Dok smo u prethodnom delu teksta videli da je veoma zastupljeno nezadovoljstvo stanovništva načinom na koji država i društvo funkcionišu, u ovom delu ćemo pokušati da razumemo koji su to principi na kojima bi (idealna) država trebalo da se zasniva, dakle, koja su to očekivanja građana od države i uvedemo u temu poželjnost demokratije kao državnog sistema.

Analiza intervjua i fokus grupa, za razliku od prethodnog dela u kome smo se bavili percepcijama života u Srbiji, govori zapravo o izraženoj podeljenosti između naših ispitanica i ispitanika po ovom pitanju. Ipak, među njima se mogu izdvojiti dve velike grupacije. Ono što svima ostaje zajedničko jeste

isticanje principa socijalne pravde kao najvažnijih principa kojima idealna država mora da se rukovodi. Verovatno pod uticajem direktnog iskustva „socijalizma“, pojam socijalne pravde se, za razliku od ostalih kompleksnih koncepata poput vladavine prava, slobode govora kao i demokratije, relativno često i na pravilan način upotrebljava.

Prvu grupu „istomišljenika“ predstavljaju ispitanici i ispitanice koji kao model idealnog društva izdvajaju ono koje se zasniva na principima socijalizma.

[...] Pa, recimo, da bi imalo dosta odlike neke, nekog socijalističkog. Recimo, društvo u kojem svi imaju prava na besplatno školovanje, na besplatno zdravstvo, gde se pokrивaju neke te osnovne potrebe [...] Sa slobodama, recimo, socijaldemokratski neki pristup...

(muškarac, 28 godina, srednja škola, Novi Sad)

Socijalizam [...] znači da su ljudi plaćali, da su imali sve, da nisu morali kao sada, ono što kaže, zabolje te zub, ne smeš da se razboliš, nemaš za lekove, nemaš za ono. Znači neka spona socijalizma i demokratije, eto to nešto.

(muškarac, 45 godina, osnovna škola, Novi Sad)

U ovom pozivanju na socijalizam, kao što se i očekivalo, prisutne su u najvećem broju slučajeva asocijacije vezane za društvo i državu bivše Jugoslavije.

„Da bude kao nekih 70-ih godina bivše Jugoslavije, da budu svi srećni, da žive od svog ličnog dohotka, da se ne brinu sutradan [...] Da je narod zadovoljan, da nema sad prepirki, svađa, tuča.

(muškarac, 51 godina, osnovna škola, Beograd)

Po meni je taj, ipak, socijalizam koji sam ja zamislio u ono vreme ... bio bi bolji mnogo nego što je sad ovaj kapitalizam i možda bi bila neka veća ravnopravnost između ljudi i ne bi bilo toliko podela, ekonomskih podela, koliko bogati i siromašni ljudi.

(muškarac, 53 godine, srednja škola, Bujanovac)

Sledeća grupacija koja se može jasno izdvojiti rukovodi se pragmatičnim viđenjem na osnovu koga je država dužna da obezbedi uslove za kvalitetan život nezavisno od toga da li se ona pozicionira na strani socijalizma ili kapitalizma. Ispitanici i ispitanice iz ove grupacije najčešće pominju modele skandinavskih zemalja, ali i Švajcarsku, kao primere poželjnih uređenja država.

Pretpostavljam da je to neki kapitalizam, neki blagi kapitalizam u smislu da se zna neki red. Znači da pruži sve normalne uslove za život, da se vrednuje čovekov rad i to je to [...] To je ono da radiš, da se ceni tvoj rad, da radiš da privređuješ i da možeš od toga da živiš, a ne da preživljavaš.

(muškarac, 36 godina, fakultet, Loznica)

[...] E, prvi osnov i temelj toga, to bi moralo da bude vladavina prava. Ne pravo vladavine kao što je sad, nego vladavina prava i da postoji jedan zakon, jedan ustav gdje će da se poštuju od najmanje do najveće, od najmanjeg do najvećeg u hijerarhiji. Od portira pa do predsednika ustavnog suda, da ne idem do predsednika države [...] Ima tu primjera dosta, recimo kad čovjek pogleda, tu su i skandinavske zemlje, gdje kad čovjek pogleda, recimo, podatak da u Norveškoj nema nezaposlenih, jednostavno ko neće da radi, taj može da se vodi kao nezaposlen, a opet ima te socijalne pomoći gdje opstaje, ali daleko smo mi od toga.

(muškarac, 52 godine, fakultet, Mali Zvornik)

Prizivanje manje ili više strogog reda i poretka, koje je veoma često praćeno isticanjem značaja primene kaznenih politika, prisutno je takođe kod većine sagovornika i sagovornica.

Prvo da najsposobniji rade svoj posao, najobrazovaniji u tom smislu [...] Da postoji sistem zakona, da se uredi neke stvari u ovoj zemlji, da se ukine korupcija, da se ne dozvoli da se manipuliše određenim položajem, moći itd. [...] Da kriminal bude kažnjavao. Korupcija da bude kažnjavana. Da malverzacije budu kažnjavane, mobing, nasilje nad ženama da bude odmah kažnjavano. Nasilje nad decom, to sam prvo trebala da pomenem, i u porodici da mora da bude rigorozno kažnjavano i adekvatno.

(žena, 54 godine, fakultet, Beograd)

U jednom malom broju slučajeva ovakvo pozivanje na red i poredak, praćeno uvek iskazivanjem velikog nezadovoljstva sadašnjom situacijom, u kojoj se čak ni postojeći zakoni ne poštuju, vodi u promišljanje idealne države kao autoritarne. Nezadovoljstvo haotičnom situacijom u kakvoj se danas živi zapravo priziva ovu vrstu asocijacija kao krajnje rešenje.

King So Mung Dži Min [Kim Džong Un] iz Severne Koreje nije lud čovek, mislim jeste previše radikalna, previše on to... Ali napravio bih tako mesec dana [...] Ili će da bude kako treba – poštuju, nemoj da budeš ovo, nemoj ono, inače – kao u vojsci strogo. Za dva meseca bi se svi preobrazili [...] Nemoj da kradeš, nemoj da varaš...

(muškarac, 32 godine, osnovna škola, Kovin)

Najmanje frekventno se javljaju i slučajevi koji pokazuju potpuno razočaranje u mogućnosti dostizanja ideala uređene države, pa se kao idealan način društvenosti on svodi na izolaciju i neučestvovanje.

Ne može da se napravi savršeno, ne može da bude savršeno [...] Samo da živimo [...] Ja bih, ono, bukvalno, sam sa devojkom da slušam muziku po ceo dan i da, ono, živim na nekom selu izolovan od ...

(muškarac, 24 godine, osnovna škola, Beograd)

U sredinama gde postoje manjine, upravo njihove predstavnice (nešto češće od predstavnika) ističu važnost principa tolerancije.

Da nema mržnje između ljudi, između naroda što žive u Srbiji, to je broj jedan. Jedino što kvare jednu državu je mržnja između ljudi, pošto mi živimo u dosta mešovitoj zemlji. E, kad nema mržnje, to je najzdravije.

(žena, 55 godina, osnovna škola, Bujanovac)

Poželjnost i mogućnost demokratskog uređenja zemlje: Da li idealna država ima demokratsko uređenje? Da li je Srbija demokratija?

Ovaj deo poglavlja posvećen je analizi percepcija o poželjnosti demokratije kao državnog uređenja (da li je idealna zemlja zapravo demokratija?), analizi zadovoljstva demokratijom u Srbiji i razumevanja načina na koji se demokratija zapravo koncipira u stanovništvu. Ove analize omogućiće nam da bolje razumemo, pre svega, da li postoji podrška stanovništva za razvoj demokratije kao državnog uređenja, što je značajno, u krajnjoj liniji, i za samu mogućnost daljeg razvoja demokratije, koji je bez podrške stanovništva nemoguć, ali i uticaja (ne) zadovoljstva stanovništva trenutnom političkom situacijom na podršku demokratiji. Podrška demokratiji u nerazvijenim demokratijama Istočne Evrope poput Srbije uglavnom se pokazala osetljiva na uticaj nezadovoljstva stanovništva političkim performansama (političkim autputima sistema) (Waldron-Moore, 1999). Građani nerazvijenih demokratija podržavaju demokratiju prvenstveno zbog toga što je povezuju sa visokim standardima života (Dalton et al., 2007). Međutim, ovakva podrška je vremenski ograničena i može se pretpostaviti da, nakon mnogo vremena i brojnih razočaranja u potencijale demokratije, stanovništvo u Srbiji ne pokazuje više visok nivo podrške demokratskoj ideji, ne razumejući istovremeno stvarno značenje te ideje.

Kod naših ispitanica i ispitanika ne postoji, zapravo, jasna ideja o tome šta se pod demokratijom podrazumeva (čak ni kada su to konkretno pitani). Ako je ne definišu polazeći od klasičnog određenja starogrčke demokratije i definicije koja proističe iz etimologije reči „vladavina naroda“, onda se najčešće kao osnovni principi demokratije navode sloboda govora i izbora, često u negativnoj konotaciji – „svi sve mogu“ (nedostatak reda i pravila), nakon kojih slede poštovanje zakona i jednakost. Pojam demokratije nije, iako vrlo frekventno korišćen, familijaran i interiorizovan pojam poput pojma socijalizma. Lako je prepoznatljiv nedostatak konkretnog iskustva sa demokratskim uređenjem i principima, kako u proceduralnom tako i u esencijalnom smislu, te se demokratija najčešće ili svodi na neki građanima stran i, eventualno, za naše društvo neadekvatan sistem koji je nametnut spolja, od strane zapadnih uređenih država ili na sistem u kome danas u Srbiji živimo (razumevanje demokratije na osnovu njene performativne vrednosti, tj. onoga što obezbeđuje građanima). U ovom isticanju neadekvatnosti demokratije za našu političku kulturu, građani/ke, iako to ne uspevaju jasno da artikulišu, donekle prepoznaju da sistem koji se pod imenom demokratije građanima Srbije nudi zapravo nema mnogo veze sa demokratijom ni u proceduralnom

ni u esencijalnom smislu. Međutim, ono što sledi kao razumljiva posledica, sa jedne strane, pozitivnog iskustva sa državnim uređenjem koji je prethodio „demokratskom“ i, sa druge, negativnog iskustva sa „demokratskim“ uređenjem koje je proizvelo stanje opšte nesigurnosti i nemogućnosti ostvarenja egzistencijalnih potreba, jeste prizivanje reda i autoriteta koji bi taj red i poredak uspostavio.

[...] Svaki neki sistem verovatno dobro funkcioniše u nekom okruženju [...] Tako da ne znam ni koliko bi bila dobra na ovom podneblju ta demokratija. [...] Mislim da mi nismo dozreli [...] Eto pustiš ih da nešto odlučuju, a nismo spremni na to. Treba nam neki autoritet, mislim da smo narod kome treba autoritet da bi funkcionisao u nekom pozitivnom smislu [...] Demokratija je ono da svako kaže svoje mišljenje i da bude uzeto u razmatranje, da svako ima pravo da bira sebi šta će, gde će [...] Mislim da taj korpus ljudi, tih 51 posto koji na svakim ovim izborima nekako loše bira [...] Imamo tih 51 posto ljudi koje je lako namazati, lakovernih, ali ako je tako [...] dok ne bude 51 posto normalnih, bićemo u toj našoj verziji demokratije.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

*---
Ja mislim da mi u demokratiji ne možemo da funkcionišemo [...] Smatram da sad trenutno da bi se doveli u red [...] znači jedan čovek da se pita za sve [...] da bude zadužen za sve, da nas postroji; da svi ti zakoni, taj zakon koji postoji da važi isto za sve [...] Mislim, sve ovo do sada smatram demokratijom, zato i kažem da to prosto kod nas nije [...] To je ono pravo glasa, da si slobodan da možeš da kažeš šta želiš, ne znam ni ja baš prave odlike demokratije [...]*

(žena, 34 godine, viša škola, Loznica)

*---
Demokratija jeste zato što je volja naroda, tako što svaki pojedinac ima pravo da kaže svoje mišljenje, da dâ svoj glas i da dâ svoj sud. Ali i nije, zato što u Srbiji mora da postoji kult ličnosti i mora da bude jedna ličnost za koju će neko da se vezuje. Teško da se to može promeniti u Srbiji [...] Ali svakako treba postojati ta jedna ličnost, ali mora postojati volja naroda i samim tim odlučivanje svakog pojedinca u okviru države [...] Nisam zadovoljan s tim što su mnogi ljudi se napravili, iskoristili to, napravili savršen sistem gde ćeš ti biti podređen njima, iskoristili su demokratiju da volja naroda bude izmanipulisana.*

(muškarac, 25 godina, fakultet, Tittel)

Iako je poželjnost vrhunskog autoriteta u potpunom kontrastu sa perspektivom demokratskog uređenja, ovakvo stanje se objašnjava upravo pozitivnim iskustvom koje su građani imali pre uvođenja „demokratskog“ sistema. „Jedan čovek se pitao za sve“ tada kada su svi živeli bolje i kada je bilo moguće zadovoljiti ne samo osnovne potrebe (za zaposlenjem, zdravstvenom zaštitom, školovanjem, odlaskom na odmor) već i za redom u smislu države u kojoj su se pravila poštovala i koja su dozvoljavala čitavom stanovništvu da se oseća sigurno i uvaženo. Videli smo u drugom poglavlju da dostojanstvo i autonomija osobe često figuriraju kao važni vrednosni prioriteti sagovornika i sagovornica, mada su češće „nadglasani“ vrednovanjem reda, poštenja i sigurnosti, koje je nekadašnji socijalistički sistem, kako se ocenjuje, bolje garantovao.

Ovakvu „komunističku nostalgiju“ – dakle, verovanje u povratak na državno uređenje koje je prethodilo demokratskim prevratima – karakterističnu za populaciju svih postkomunističkih zemalja, ne treba, međutim, olako tumačiti kao opasnost za demokratiju. Naizgled nedemokratske vrednosti, tj. nedemokratsko verovanje u boljitak koji bi povratak na komunističko uređenje (sa jakim vođom) mogao da donese, zapravo se može objasniti uticajem dve osnovne grupe faktora. Prva je u vezi sa političkom socijalizacijom, što se jasno vidi iz veće učestalosti ispitanica i ispitanika koji su bili direktni svedoci komunizma i koji pokazuju tendenciju ka „komunističkoj nostalgiji“, a druga je vezana za političke autpute državnog sistema. Ovi uvidi su u skladu sa empirijskim istraživanjima koja su pokazala da je osnovni faktor koji objašnjava „komunističku nostalgiju“ upravo nezadovoljstvo ishodom koje postojeći politički sistem proizvodi (Ekman i Linde, 2005).

Društveni angažman

O značaju društvenog angažmana za demokratsko društvo ne treba previše govoriti. Ako ono što je do sada izloženo imamo u vidu – oslanjanje na lične veze i poznanstva u rešavanju problema, visoku poverljivost samo u uskom krugu najbližih osoba, percepciju nepravičnih i nejasnih pravila i nezainteresovanost političkih predstavnika za potrebe građana, nimalo ne iznenađuje podatak da je bilo kakav vid društvenog angažmana praktično odsutan. U ovom poglavlju pitanje društvenog angažmana stanovništva Srbije biće sagledano iz dve perspektive. Prvi deo će biti posvećen razumevanju aktivizma i potencijala za promene (Utiču li građani na politički život u Srbiji?

Kako sami možete i želite nešto da promenite?), dok će se drugi deo baviti društvenim aktivizmom definisanim kao članstvo u organizacijama civilnog društva.

Aktivizam građana i potencijal za promene

Kada su upitani da li imaju potrebu da nešto doprinesu, pokrenu ili promene ili na bilo koji drugi način utiču na život u zemlji (sa posebnim osvrtom na promenu onoga čime su nezadovoljni), naši ispitanici i ispitanice skoro jednoglasno ispoljavaju želju da nešto urade dok istovremeno ukazuju na sopstvena ograničenja i nemogućnost bilo kakvog efikasnog delovanja u Srbiji. Primetno je, takođe, potpuno nepoznavanje i nerazumevanje mehanizama građanske participacije, sem partijskog delovanja, koji bi mogli biti korišćeni u društvenom angažovanju.

Želim prilično, a mogu malo.

(muškarac, 43 godine, srednja škola, Niš)

Pa ja želim da mogu da utičem na više ljudi, ali generalno ne bavim se nekim takvim poslom. Da sam novinar ili nešto, pa da ja mogu širu javnost da obavestim, odnosno pokrenem.

(muškarac, 30 godina, srednja škola, Prokuplje)

Mislim da kod nas ne može bez te neke političke organizacije ništa da se niti promeni niti da se doprinese, nažalost.

(muškarac, 39 godina, fakultet, Prokuplje)

Normalno da bih želeo, želeo bih, brate, ali znam da ne mogu, trenutno ne mogu jer nisam dovoljno obrazovan, nisam dovoljno moćan da bih nešto uradio bilo gde.

(muškarac, 24 godine, osnovna škola, Beograd)

Potpuno nepoverenje u sopstvene mogućnosti delovanja dalje je potvrđeno kroz analizu političke efikasnosti samih građana (Utiču li građani na politički život u Srbiji?). Nepoverenje se pokazuje kako prema političkom kontekstu koje ne uvažava građane tako i prema samoj zainteresovanosti (drugih) građana da nešto urade. Poverenje u sopstvene mogućnosti da nešto doprinesu, i kada se ispoljava, isključivo je vezano za učestvovanje u izborima.

Ne građani. Utiču, brate, oni, ti ljudi koji su na vrhu države, oni utiču jedino i oni će reći kako će biti šta god ti uradio, građani uopšteno, šta god oni rekli... Kao protesti neki, šta su oni uradili protestima? Ništa. Nemaju veze, ne pita se niko ništa.

(muškarac, 24 godine, osnovna škola, Beograd)

Pa ne utiču, ne [...] Pa zato što je tim ljudima u politici ili ne znam kako to da kažem, ljudi su totalno nebitni. Ljudi mogu da se bune koliko god hoće, da svašta, oni će kao „važi, biće tako, sredićemo npr. plate, penzije” i oni se smire, ljudi poveruju u to i smire se. I onda opet isto tako bude... Oni opet nešto tako izlupaju, neke gluposti i onda sve se vrti u krug.

(muškarac, 19 godina, osnovna škola, Kovin)

Rekla sam, ne utiču uopšte, građani ne utiču. Građani nemaju ni inicijativu, izmučeni su i žive od danas do sutra i preplašeni su. Recimo da kažem sad kad su bili izbori, pa ove demonstracije posle toga, koliko dugo su trajale, bila je inicijativa nekolicine, ali nedovoljno.

(žena, 34 godine, viša škola, Loznica)

Pa utiču, zato što ćute.

(žena, 20–39 godina, Beograd)

Analiza intervjua i fokus grupa zapravo pokazuje kako obe komponente koje bi mogle da doprinesu i koje objašnjavaju potencijal za društveni angažman nisu prisutne među stanovništvom i samim tim ne samo da možemo govoriti o trenutnoj političkoj pasivnosti već i o nedostatku perspektive za promenu takvog stanja u bliskoj budućnosti. Naši ispitanici i ispitanice, dakle, pokazuju nizak nivo unutrašnje efikasnosti, koja se odnosi na verovanje individue da je sposobna i kompetentna da razume društvenopolitička pitanja i da na njih utiče, ali i nizak nivo spoljašnje efikasnosti, koja se odnosi na verovanje individue da će njen doprinos biti uvažen, tj. da je politički sistem rezpozivan (Balch, 1974; Lane, 1959).

Društveni kapital i članstvo u organizacijama

Članstvo u organizacijama smatra se velikim političkim resursom i veliki broj danas već klasičnih studija ukazuje na to da participacija u nepolitičkoj sferi vodi političkoj participaciji (Almond & Verba, 1989; Putnam, 1993). „Član organizacije je, za razliku od onoga ko to nije, čini se, bliži onome što zovemo demokratski građanin“ (Almond & Verba, 1989, str. 256); ako je pritom organizacija političkog karaktera i ako je pojedinac u njoj aktivan član – korist je još veća. Međutim, bilo kakvo članstvo, čak i pasivno, u nepolitičkoj organizaciji ima relevantnost za političko ponašanje. Glavni razlog za to jeste veoma podsticajna sredina za sticanje i razvoj određenih prograđanskih veština i stavova, pre svega osećaja političke efikasnosti koju organizacioni kontekst stvara (Almond & Verba, 1989; Nie et al., 1969a; 1969b; Verba et al., 1995). Udruženja građana su, prema nekim gledištima, „glavne škole demokratije jednog društva“ (Roßteutscher, 2002, str. 514), dok je „dobra vladavina ... nusproizvod pevačkih društava i fudbalskih udruženja“ (Putnam, 1993, str. 176). U tom smislu je posebno zabrinjavajući podatak da pitanje „Da li ste aktivni u nekim udruženjima?“ najčešće za odgovor ima – ne. Rado će pomoći, ukoliko im to neko (po pravilu blizak) traži, ali se i u takvom stavu ogleda odsustvo inicijative i pasivnost. Izlaganja naših sagovornika/ca potvrđuju neke ranije nalaze (Spasić, 2013) – osećaj istinskog subjektiviteta i mogućnosti delovanja u ozbiljnom su manjku kod svih kategorija sagovornika/ca.

Nemam tu neku... Ako mogu nekako iz senke nešto, ako treba nekom nešto da se pomogne, tu sam, ali sad da imam ja neku inicijativu da nešto pokrećem i da menjam...

(žena, 34 godine, viša škola, Loznica)

Glavni razlozi za neaktivizam svode se na nezainteresovanost, odsustvo vremena i prezauzetost ličnim i porodičnim brigama i obavezama, ali i odsustvo prilika za angažman.

Nisam, iskreno da kažem. Gledam, upravo vrijeme mi određuje sve moje te neke aktivnosti, a to što imam vremena – to gledam da otprilike, kažem, posvetim porodici, najbližim tim ljudima [...]

(muškarac, 52 godine, fakultet, Mali Zvornik)

Pa nisam trenutno aktivna ni u kakvom udruženju, jer prevashodno moja okolina nema nikakvo udruženje i onda ne znaš kome da pristupiš.

(žena, 52 godine, osnovna škola, Novi Sad)

I u slučajevima kada se javlja, aktivizam je sporadičan, u prošlosti, i vezan za humanitarne akcije i udruženja ili hobi udruženja.

Bila sam ranije isto u raznim organizacijama poput Maštališta, pa sam onda bila u eko-kampovima, gde su bili i strani volonteri, onda sam učestvovala i u nekoj radnoj, tj. akciji [...] kao priprema ovih jela za beskućnike. To je u principu to.

(žena, 24 godine, fakultet, Novi Sad)

Pa nisam. Pomagao sam tako kad su te, kako se to zove, ekološke humanitarne katastrofe, ove kiše, poplave i tako to... Tako da pomagao sam u organizaciji raznoraznih manifestacija, ali mislim da to nije nešto specijalno [...]

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Postoje i retki izuzeci nešto aktivnijih sagovornika/ca, stanovnika/ca velikih i razvijenih gradova (npr. Beograd) i pripadnika mlađih generacija.

Ovde jesam, u ovom udruženju sam aktivan [...]
Ovde sam nekih četiri-pet godina, a ovde je zadnjih možda šest meseci aktivno, pokušavamo da stvorimo bazu za udruženje, znači, da krenemo da radimo [...]

(muškarac, 43 godine, srednja škola, Niš)

Pa nekad budem aktivna kod supruga u udruženju, kad njemu treba neka pomoć, nešto, onda mu pomognem [...] Njemu, na primer, pomognem.

(žena, 30 godina, osnovna škola, Beograd)

Još ređi su oni koji društveni aktivizam pozitivno vrednuju i smatraju veoma važnim za demokratsko društvo ili su aktivni u osudi filozofije običnih ljudi koji ne vide dalje od sopstvenog „plota“.

Smatram da je biti društveno angažovan bitno u životu, svakako. Kroz svaku organizaciju – da li će to biti nevladina organizacija, da li će to biti neko društvo za zaštitu životinja ili će biti neka politička organizacija – ja mislim da je bitna društvena aktivnost.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Titel)

Inicijativa krene na neki način nekada, nekad manje, nekad više, ali neće da se priključe, neće da shvate to jednostavno. ‘Meni je dobro, čuti dobro je, čuti dobro je.’ Ma nije dobro, ljudi, nemoj ti da gledaš sebe, mene, gledaj ti prosečnog čoveka kako je; prosek treba da gledaš, da vidiš kako ljudi žive. Imaš tako ljude koje vi ne srećete, koji gladuju, koji nemaju šta detetu da daju – meni je to najteže [...] Pa zbog tih, zbog te dece mora nešto da se promeni, da se nešto uradi u ovoj zemlji. Ali niko ništa ne menja, niko ništa ne menja.

(muškarac, 62 godine, fakultet, Niš)

Izostaje bilo kakva ideja o mogućnostima političke i društvene mobilizacije, a ukoliko se povremeno javi, uglavnom ima individualistički fokus – počistiti svoje dvorište, brinuti o sebi i najbližima. Time se vraćamo na već iznete i često validirane teze (npr. Spasić, 2013) o prevladavajućem uverenju da kolektivna mobilizacija i akcija zarad nekog opšteg cilja i boljitka nije u „nadležnosti“ građana/ki i njihovih udruženja, već jeste nečiji tuđi posao, pre svega države. Budući da se sama država opisuje kao nemarna i iskorišćavačka, time se sve svodi na jalovo kritizerstvo koje pojedince ne čini demokratskim građanima, već ojađenim i gnevnom privatnim individuama.

POLITIČKE PREFERENCIJE GRAĐANA SRBIJE

Od samog početka višestranačkog života u Srbiji, partije² koje bi trebalo da se nađu na suprotnim stranama ideološkog spektra percipirale su se kao partije na istoj strani skale levo-desno u Srbiji (Todosijević, 2016). Tome su svakako doprinosile koalicije programski heterogenih stranaka kao što su to bile SPS–SRS ili koalicija Zajedno, a kasnije Demokratska opozicija Srbije (DOS). Politička kultura u Srbiji naginje više ka desnici nego ka levici, premda programi stranaka deklarativno izlažu više levičarska uverenja (Pavlović i Todosijević, 2015). Društenopolitički i ekonomski kontekst u Srbiji doprinose ovom „desničarenju“, imajući u vidu permanentno prisutno pitanje Kosova, sa jedne strane, i nerešena pitanja državnih preduzeća i loše privatizacije koja predstavljaju balast bilo kojoj političkoj opciji, sa druge strane. Nedostatak unutrašnje demokratije i zdrave kompeticije u partijama, nepoštovanje procedura, te dominacija partijskih lidera su glavne odlike današnjih partija. Dodatno, trenutni kontekst političkog života u Srbiji je takav da pokazuje sve tendencije laganog skliznuća u autoritarni poredak sa produbljivanjem klijentelističkih odnosa i izolacijom politički nepodobnih.

Ovo su važne karakteristike koje treba imati na umu prilikom kontekstualizacije dobijenih nalaza u ovom istraživanju.

Političko (ni)je i lično

Ako je suditi prema sagovornicima i sagovornicama u intervjuima, politika se sagledava kao važna sfera koja prožima sve pore života, ali paradoksalno ne utiče na lične živote pojedinaca. Građani i građanke teže da se drže podalje od političkih dešavanja shvaćenih u okviru delovanja stranačkih predstavnika na bilo kom nivou. Čak i ukoliko postoji percepcija sveprožimajućeg dejstva politike, odbija se mogućnost da se to dešava konkretno njima. Retko se susreću sagovornici/e koji u svakodnevnom životu svesno uočavaju elemente političke akcije i smatraju da takve akcije neminovno određuju uslove njihovog života i to prevashodno ekonomske prirode – zapošljavanje i finansijsko stanje. Ovo posebno dobija na značaju ukoliko se prisetimo onoga na šta smo već ukazali – da se uzroci nezadovoljavajućeg stanja uglavnom vide u sferi politike i države.

² Pod političkim partijama se ovde podrazumeva: 1) grupa koja se identifikuje sa svojim nazivom, 2) učestvuje na izborima i 3) sposobna je da na izborima izabere kandidate na javne funkcije (Sartori, 1976).

Utiče samo u tom smislu da [...] imamo ili nemamo vizu za nešto [...], pa onda da imamo ili nemamo administrativne granice ovakve ili onakve [...]. Ovako, meni lično za mene i moj život – ne.

(žena, 35 godina, viša škola, Beograd)

Očajna jedna uloga je politike i ušla je svugde u stvari, nažalost [...] s kim god sedneš, s kim god se sastaneš, jako je loš uticaj i svi su podložni i to je postalo jedno veliko zlo [...] U firmi u kojoj radim nema, to jeste javno preduzeće, ali nema kod nas uticaja. I gledam da ne utiče, da sam po strani.

(muškarac, 40 godina, srednja škola, Titel)

Pa, politika, mislim da veliku ulogu ima [...] Sad je politika svuda, i u firmama i svuda. Sad u svakoj firmi, kako ko dođe na vlast stavlja svoje za direktore, za šefove, u svakoj firmi.

(žena, 59 godina, osnovna škola, Kovin)

Uticaj građana/ki na politički život je moguć jedino putem izbora, što se donekle razlikuje od rezultata nekih predašnjih istraživanja, gde je npr. 75% (mladih) ispitanica i ispitanika smatralo da pojedinac nema nikakvog uticaja na politiku, niti političke elite mare za mišljenje građana (Pavlović, 2012a). Glasanje je osnovna poluga građanskog učešća, ali se povremeno dovodi u pitanje među sagovornicima/ama usled manjka legitimnosti i verodostojnosti izbornog procesa.

Izborima. Utiču izborima. Poslednji izbori koje smo imali – predsednički – dosta se pisalo po novinama da je bilo krađe. Ja ne smatram da je bilo krađe. I dalje smatram da je vladajuća partija najpopularnija u Srbiji i da ima veliki broj pristalica, tako da na taj način građani onda direktno utiču na politiku.

(muškarac, 31 godina, fakultet, Beograd)

Verodostojnost, odnosno kredibilitet, inače je nedostajuća komponenta srpske politike u svakom pogledu. Značenje kredibiliteta se najviše povezuje sa doslednošću reči i akcije, odnosno ispunjavanjem obećanja i kao takvo jeste važno ali i nedostižno.

Sagovornici/e vide politiku i kredibilitet kao suprotstavljene pojmove, te je stoga neopravdano i očekivati da postoji političar ili stranka sa kredibilitetom. Primetno je da u shvatanju kredibiliteta kod sagovornika/ca samo ispunjena obećanja imaju svoju težinu.

Kredibilitet i politika, po nekom mom ličnom mišljenju, nemaju ništa zajedničko. Kredibilitet bi imao neko ko se zaista drži svojih stavova, ko zaista sprovodi svoj politički program. Ali zaista u jako retkim, tj. ni u jednom slučaju nisam nekoga video da se stopostotno zalaže za svoj program, iskreno.

(muškarac, 28 godina, srednja škola, Novi Sad)

Prezir koji se gaji prema politici manifestuje se i kroz nepoverenje prema političarima, na koje običan građanin i građanka nema nikakav uticaj. Smatra se da politikom mogu da se bave samo ljudi koji imaju poznanstva sa onima koji su već na pozicijama i/ili poltroni. Situacija je posebno alarmantna u manjim mestima, posebno sa osvrtom na lokalne izbore, jer se uglavnom smatra da su lokalni predstavnici vlasti izabrani i pre nego što je sa glasanjem započeto. Ovakvo postupanje vidljivo smanjuje uticaj građana putem izbora i predstavlja obeshrabrujući mehanizam za bilo kakav angažman. Posledice se vide u značajnoj apstinenciji od izbornog procesa usled produbljenog osećaja nemoći da se situacija promeni.

Pa neko ih je gurnuo [...] Zato što mi nemamo uticaj neki, građani nemaju uticaj. I uvek će doći neko sa strane. Baš je drugar iz kraja rekao: 'Neko koga niko ne zna odakle je potekao, ni ko je, ni šta je.

(muškarac, 20–39 godina, Beograd)

Deo sagovornika uočava i građansku odgovornost za stanje u politici. Oni prebacuju svojim sugrađanima – glasačima – inertnost, naivnost i podložnost manipulaciji, odnosno zavodjenju. Inertnost se prevashodno ogleda u nedostatku promišljanja o posledicama svog glasa na izborima. Naivnost je pre rezignirana ocena razočaranih glasača koji uviđaju da se njihovi izbori nisu poklopili sa željenim promenama, već su doprineli ličnoj koristi političara i njihovih klika. Na kraju, podložnost manipulaciji se odnosi ne toliko na nepromišljenost samih glasača koliko na dominantnu

medijsku poziciju određenih političkih opcija, koje time ne ostavljaju uopšte prostora za razmatranje drugih i drugačijih izbora za većinu građana.

Znači 80% lokalnih zajednica [...] ljudi ne gledaju tu pojedinca nego se glasa i glasalo se za stranku. I ta medijska struktura i davanje toliko za medijsku propagandu nas dovodi do ovoga.

(muškarac, 40–60 godina, Prijepolje)

Npr. Vuk Drašković je imao ogromnu podršku ovog naroda počev od 90-ih godina. Danas je nema ni u tragovima, ali sva ta obećanja, sva energija te mase – malopre sam pominjao stadione – u ovom slučaju kanalisana je u neke lične interese i jednostavno se razvodnila i zaboravila.

(muškarac, 40–60 godina, Ivanjica)

Svako ko je imalo politički obrazovan zna da političari imaju spremnu retoriku i oni se održavaju na vlasti tim obećanjima. Ali je problem što negde svi političari generalno ne govore istinu, mnogo obećavaju, ali ne ispunjavaju obećanja. Bar neki deo, nešto da urade korisno. Al' ne može od 100 obećanja da ni 5% se ne ostvari.

(muškarac, 40–60 godina, Pančevo)

Pa, što kažu, narod odlučuje. Narod odlučuje kad su izbori i sve, pa sad, većina pobeđuje.

(žena, 59 godina, osnovna škola, Kovin)

Biraju se direktnim putem, je li tako? Da, onda sam zadovoljan, jer ne postoji drugi način.

(muškarac, 31 godina, fakultet, Beograd)

Da pročitamo biografiju, recimo, ili da vidimo da li je taj čovek stvarno nešto uradio; pa da ja vidim ako biram nekoga na lokalnu, treba da biram čoveka koji će brinuti o mojoj opštini, a ne da li je on iz ove ili one stranke. Mi nemamo tu kulturu. Mi gledamo da li je Vučićev, Dačićev, Tadićev i to nam je smernica. A to ne sme biti smernica.

(žena, 35 godina, viša škola, Beograd)

Recimo, iz Malog Zvornika konkretno nikad nije bio poslanik u Skupštini Srbije [...] Oni idu po tom aršinu nekom drugom svom, svaka ta stranka svoju listu, pa oni gledaju nekakve druge stvari. Ne biraju baš, čini mi, se kvalitetne ljude, nego idu po nekim rođačkim linijama, vezama... Tu sam jako razočaran u tu priču, to mi se ne sviđa.

(muškarac, 41 godina, srednja škola, Mali Zvornik)

Izborni sistem kao takav se smatra dobrom i pozitivnom tekovinom, jer omogućuje da se bira kandidat koji ujedno i najbolje zastupa njihove stavove. Naravno, ovo nije i slučaj u praksi, ali se problem ne vidi u sistemu, već u ljudima koji tim sistemom manipulišu. Ovo je posebno slučaj sa muškarcima sagovornicima, koji na izborni sistem gledaju pozitivno. Premda je značajan broj sagovornika zadovoljan izbornim sistemom, postoje i mišljenja da taj „dobar sistem“ ima propuste koje treba popraviti. Pobošljanja se traže u izmenama koje bi omogućile da se predstavnici ne biraju sa stranačkih listi, nego da se formiraju izborne jedinice na lokalnom nivou u kojima bi se birali političari koji bi zastupali interese svojih izbornih jedinica.

Žene pokazuju snažniju tendenciju da iznose kritički stav prema onome što smatraju nepravilnostima koje kvare sistem glasanja. Najviše primedbi je izneto u manjim i slabije razvijenim mestima, a odnose se na fenomen „kupovine glasova“ i pritiska na građane da glasaju za pojedine opcije. Kupovina glasova ima različite oblike – od materijalne naknade da se glasa za konkretnu stranku/kandidata do davanja nadoknade („sendviča“) zarad prikupljanja potpisa, što se u percepciji pojedinih sagovornica poistovećuje sa kupovinom glasa. Ovaj fenomen ukazuje na podelu po obrazovnom nivou kod sagovornica, jer su one sa srednjim i visokim obrazovanjem najčešće negativno ocenjivale takve postupke, pa čak i izražavale svoju zgroženost, dok su one sa osnovnim obrazovanjem sebe smatrale potencijalnim korisnicama čiji je glas moguće „kupiti“ od strane onoga ko ponudi najviše.

Evo, kad ideš na glasanje, ovaj ti da 2000, a ovaj ti da 4000, e tu se razlikuju [...] Npr. pa sad uđe kod mene ovaj za naprednjake, ja ću otići, normalno. Na primer, ja uopšte nisam nikad išla [na glasanje], ali kad bih imala tako priliku, normalno da bih otišla uvek što mi da više, što da ne? Kad već oni, eto, tako se ponašaju, pa mogu i ja.

(žena, 20 godina, osnovna škola, Tittel)

Ljudi su spremni da zbog, ne znam, jednog, eto, sendviča da se prodaju ili tako nešto. To nam je, ono, jako veliki problem, zato što smo u jako velikoj nemaštini i onda može neko jako malim stvarima koje tom nekom ne znače da podmiti nekog drugog i onda je to veliki problem.

(žena, 24 godine, fakultet, Novi Sad)

Pored kupovine glasova, postoje i drugi oblici pritisaka koji se vrše i pre i posle glasanja. Od zastrašivanja, konstantnog uznemiravanja (dolazak na vrata/kapiju, pozivanje telefonom), preko različitih obećanja, pretnji gubitkom posla i društvenom izolacijom, zabeležena su i svedočenja da su se pretnje i obistinile nakon dolaska na vlast pojedinih političkih opcija.

Recimo ovde, znači, to se nedelju dana unapred, dve ili mesec, koliko već, kreće od kuće do kuće. Hoćeš da me glasaš? Pa onda kad odeš da glasaš, on ti faktički stoji nad vratom da vidi da li si glasao. Je li to glasanje, je li to biranje?

(žena, 51 godina, srednja škola, Niš)

Ovakav način izbora vlasti u očima sagovornika/ca sasvim prirodno rezultuje nezainteresovanošću političara da rešavaju probleme građana niti da sprovode i poštuju zakone u korist zajednice. Ovaj problem je prepoznat u istraživanju, ali je istaknuto da je njegova priroda kompleksna i da se teško i sporo rešava.

Koliko nas ima, narod je na ivici gladi, oni prave puteve i kojekakve jade. Narod se ubija i veša i razboleva. Šta vi mislite, ujutru ustanete, imate porodicu, a nemate za hleb, taj političar ne razmišlja, ti tipični političari.

(muškarac, 56 godina, osnovna škola, Loznica)

Koliko ja vidim, znači, rešavaju se problemi, ali ne nekom brzinom, i to je sve polako...

(muškarac, 43 godine, srednja škola, Niš)

Političari kao kancer društva

Kao što se, takođe, može naslutiti iz percepcije politike, kredibiliteta, kao i izbornog procesa, generalno viđenje političara u Srbiji je izraženo negativno. Političari se nazivaju lopovima i lošim ljudima, a svrha njihovog bavljenja ovom delatnošću je isključivo sticanje lične koristi. Među njima se spontano ne pravi skoro nikakva diferencijacija, jer su „svi oni isti”. Posebno se izdvajaju tzv. „preletači”, tj. političari koji lako menjaju partije zbog održavanja na poziciji moći, što je uvek i samo zarad lične koristi. O političarima se govori s posebnom gorčinom, kao o prevarantima i varalicama, „iskompleksiranima”, grupaciji koja brine samo o sebi.

Obećavaju svašta, pola ide njima u džep, pola ko zna gde i onda pitaju se zašto je naša država siromašna, zašto su ljudi siromašni.

(muškarac, 19 godina, osnovna škola, Kovin)

Neostvoreni ljudi sebe pronalaze u politici i onda tu pokušavaju svu onu gorčinu koju u sebi sadrže da iskažu i za ostvarenje nekih svojih ličnih najsitnijih ciljeva.

(muškarac, 52 godine, fakultet, Mali Zvornik)

*Lopovi. Lopovi koji gledaju samo svoju *zadnjicu* i njima su građani samo jedna brojka.*

(žena, 30 godina, srednja škola, Kovin)

Zato što nisam videla da su oni išta dali mom obrazovanju, mojoj zdravstvenoj nezi ili bilo kome drugom. Dok vidim da oni žive u vilama na Dedinju. Mislim, u toj nekoj situaciji ih vidim samo kao lopove.

(žena, 19 godina, srednja škola, Beograd)

Pa to su ljudi za mene, u suštini, loši ljudi [...] i samo da se uhvati neke fotelje i da laže narod, da maže pred očima i da laže, to prođe.

(muškarac, 56 godina, osnovna škola, Loznica)

Smatra se da bi političari trebalo da vode zemlju u skladu sa vrednostima sagovornika/ca, ali je veoma jasno da se to zaista i ne očekuje imajući u vidu percepciju politike u Srbiji. Njima se pripisuje apsolutna odgovornost za loše stanje u zemlji. Bavljenje politikom i karakteristike poštenja, dobrote i pravednosti se ne vide kao kompatibilni ili mogući, pa su sagovornici/e skloni da zaključuju kako ne postoji izbor koji bi se realno mogao napraviti.

Iako je izraženo nepoverenje u poštenje i nameru političara da svoju poziciju moći upotrebe za dobrobit naroda i same države, pojedini sagovornici/e smatraju da ne ulaze svi u svet politike sa lošim namerama, već da nisu u mogućnosti da se odupru uhodanom sistemu koji nameće svoja pravila.

Mislim da zaista postoje ljudi koji su ušli u politiku zdravog razuma, ali da su, prosto, ušli u vrzino kolo, izgubili kompas ili se samo usmerili na neku drugu stranu i morali su, prosto, da popuste. To je mašinerija ogromna i, prosto, ne možeš ti kao jedinka tek tako da se... Možeš, ali nećeš uspeti u politici.

(muškarac, 20-39 godina, Beograd)

Sagovornici/e su navodili i primere „tipičnih“ političara, uz ogradu da je nemoguće dati adekvatan primer, pošto su svi isti. U ovakvom mapiranju, žene nastupaju promišljenije i u mogućnosti su da razlože njihove dobre i loše osobine i/ili postupke, dok muškarci više naginju generalizaciji bez potkrepljenja. Muškarci su generalno imali više poteškoća da razumeju kocept „tipičnog“ političara i bili su skloni da to rade kroz

konkretne primere. Imena koja su se najčešće javljala su: Ivica Dačić, Rasim Ljajić, Dragan Marković Palma i Čeda Jovanović. Prva dva primera se izdvajaju po trajnosti na političkoj sceni, zahvaljujući različitim koalicijama koje su ih održale.

Ivica Dačić [...] On je bio u svim vladajućim garniturama, i u devedesetim i u dvehiljaditim i posle i još uvek je. Kažem, on mi je tipičan političar. Dobro, mislim da razume posao kojim se bavi...

(muškarac, 30 godina, srednja škola, Prokuplje)

Evo, recimo, mlada koja je udavača za sve [...] je, recimo, Rasim Ljajić [...] Posle oktobarskih promena, prva, druga vlada, treća, četvrta, peta, više ne znam ni koliko, da bi sad opet tu bio gdje jeste. I sad mene treba da ubeđuje da je on za dobrobit ovog naroda...

(muškarac, 52 godine, fakultet, Mali Zvornik)

Žene su najčešće navodile Čedomira Jovanovića, Slobodana Miloševića, a sporadično i Aleksandra Vučića kao izraženo negativne primere tipičnog političara. Njima se prebacuje „loš uticaj na ekonomiju i društveno uređenje zemlje“ (Milošević), te nedostatak kredibiliteta zbog „prelaženja iz stranke u stranku i neispunjavanja obećanja“ (Vučić i Jovanović), dok se kod Jovanovića javljaju i glasine vezane za zloupotrebu droga i alkohola.

Žene mnogo češće izdvajaju imena na lokalnom nivou. Ovo je posebno izraženo na jugu Srbije (Bujanovac i Tutin).

Šaih Ameri, dobar je čovek. On je kulturni, on hoće da bude malo nešto kao lepše.

(žena, 45 godina, fakultet, Bujanovac)

Taj muftija [Muamer Zukorlić], taj Adem [Zilkić] [...], svi se oni bore za fotelju, ne bore se za naš narod [...] Evo ga Rasim, dolje je toliko godina – šta je on doprineo ovamo Pazaru, ovamo našem narodu? Ništa.

(muškarac, 60 godina, osnovna škola, Tutin)

Bilo je i pokušaja da se kao „tipični” prikažu pozitivni primeri političara, premda je ovo težak poduhvat pošto se politika poistovećuje sa negativnim primerima. Prilikom ovih pokušaja uočljiva je rodna dimenzija – žene pre izdvajaju političarke, a muškarci političare. Takođe, primeri se daju na više nivoa, jer su izdvajani primeri od lokalnog, preko nacionalnog do međunarodnog nivoa (uzorni primeri stranih političara). Političari koji se navode kao svetao primer retko poseduju vrednosti koje sagovornici vide kao svoje lične vrednosti, ali su oni „najbolje od onoga što je ponuđeno”.

Najčešći pozitivan primer političara se sreće među starijim sagovornicima (preko 30 godina). Nimalo neočekivano, u pitanju je Josip Broz Tito, čija figura pobuđuje pozitivna sećanja na način života za vreme SFRJ.

Tito je [...] jedinstven. Zbog toga kažem da mi se ne sviđa uopšte ovo sad višestranačko. Onda nije bilo razmišljanja, opušteni smo bili, niko nije razmišljao ništa. A sad je sve...

(žena, 52 godine, fakultet, Tutin)

[Povodom vesti o smrti Tita] Izlazim ja na ulicu, malo, veliko, to sve plače [...] A to je bilo u svim gradovima; da je bio diktator, ne bi bilo tako. E to mi je jedino bio uzor, jer tad se živelo. Zdravstvo je bilo besplatno, školstvo, sve je bilo besplatno, sve, sve, sve...

(muškarac, 50 godina, fakultet, Tutin)

Pozitivan primer političara jeste Zoran Đinđić. On se smatra političarem koji je imao viziju i energiju. Paradoksalno, poseban pokazatelj njegovog kvaliteta je činjenica da je na njega izvršen atentat, što pokazuje da nije mogao da opstane u muljevitom kontekstu srpske politike. Implicitno se može tvrditi da sagovornici/e smatraju da političari u Srbiji ne vide „računicu” u prosperitetu države, odnosno da je sticanje lične koristi nespojivo sa državotvornom politikom. Đinđić je viđen i kao političar koji je gajio dobru proevropsku orijentaciju.

Đinđić, onako otresit, energičan i temperamentan. Voleo je da ide svuda. Imao je reč, zakon, što kažu u politici. Takav tip mi se sviđao. Sve je slušao, u hodu je sve završavao...

(muškarac, 51 godina, osnovna škola, Beograd)

Ponekad je navođen i primer Dragana Markovića Palme kao političara sa lokalnog nivoa koji je uspeo da izgradi imidž političara koji brine o građanima svoje opštine. Ovaj nalaz je potvrđen i kroz fokus grupe, sa istim argumentima.

To je jedino Dragan Marković Palma [...] Jer je nešto uradio za svoje naselje. Bila sam tamo i ljudi su prezadovoljni, zaposlio je gomilu ljudi, sredio je i stvarno je lepo tamo u Jagodini.

(žena, 30 godina, osnovna škola, Beograd)

Kao pozitivan primer se sporadično javljala i Angela Merkel, prvenstveno među ženama, koje su je ocenjivale kao jaku ženu, koja drži do onoga za šta se zalaže i ne odustaje od svojih nastojanja, bez obzira na to što se njeni stavovi negativno odražavaju na Srbiju.

Angela Merkel. Mislim, onako, žena sa stavom i žena sa znanjem, zvanjem i sa svim ostalim, to je onako... Ne kažem da je ona možda odgovarajuća za nas, ali onako je jedan primer jednog pravog odmerenog političara.

(žena, 48 godina, fakultet, Novi Sad)

Sagovornici/e su se osvrnuli i na neke aktuelne političare prema kojima gaje ambivalentan odnos. U pitanju je najpre Aleksandar Vučić, za koga se smatra da se „trudi” da nešto promeni, ali u tom svom nastojanju „ne uspeva”. Delimično taj neuspeh potiče iz toga što on „jedno govori, a drugo radi”, ali se kao „krivac” vide i prethodne vlasti (od Miloševića pa nadalje), koje su urušile sistem gotovo do tačke bez povratka. Rezultati njegovog truda nisu preterano primetni i uglavnom se svode na otvaranje fabrika, tj. otvaranje radnih mesta.

Opet nekako najviše poverenja imam u Vučića... Jer mislim da stvarno pokušava ono što kaže i vidi se. Možda ga neko i ismejava, ovo-ono, ne da branim njega, pokušava bar kol'ko-tol'ko da zavede neki red...

(muškarac, 58 godina, srednja škola, Prokuplje)

Kao što smo već naveli, Ivica Dačić se kvalifikuje kao dosledni političar i neko ko se ne može svrstati u „preletače“. Ovu pozitivnu kvalifikaciju remeti sadržaj njegovog političkog bavljenja, jer većina sagovornika/ca smatra da je on političar koji ih nikako ne može predstavljati.

Konačno, na fokus grupama se izdvojio i Beli (Ljubiša Preletačević) kao novi i zabavni igrač na političkoj sceni, koji od politike pravi satiru. Njegov pozitivan prijem među građanima trenutno kvari percepcija da je prešao u Vučićev tabor.

Političari koji nikako ne mogu da predstavljaju sagovornike/ce su (opet) Aleksandar Vučić, Ivica Dačić, jer spletkare, ne misle dobro narodu Srbije i pripadaju onoj grupi političara koja se bavi politikom radi lične koristi. Zatim se sporadično javljaju Aleksandar Vulin, Vojislav Šešelj (koji se karakterišu teškim rečima, pa čak vide i kao bolesni) i Vuk Drašković (koji je već duže odsutan iz politike).

Posredno se može tvrditi da ekstremni i radikalni stavovi nisu privlačni, jer izazivaju strah od ponovnog ulaska u oružane sukobe. Upravo se primer Šešelja javlja mnogo češće, iako ne isključivo, u pograničnim regijama (Bujanovac), što potkrepljuje ovaj nalaz.

Vojislav Šešelj, to je previše nacionalizma za mene. I previše nekako prizemna politika, mislim prizemna u smislu retorike, što je meni, onako, nespojivo sa čovekom koji treba da se bavi politikom.

(žena, 48 godina, fakultet, Novi Sad)

Političke partije i kanalisanje ličnih interesa

Političke partije već godinama imaju lošu reputaciju u Srbiji. Slavujević tako ističe da je poverenje u političke institucije krajem prve decenije XXI veka bilo izuzetno nisko, pa je broj građana koji im iskazuju poverenje bio gotovo simboličan – „tek svaki peti građanin ima poverenje u vladu, svaki sedmi u parlament, a tek svaki deveti u političke partije“ (Slavujević, 2010: 20). Podaci CeSIDa ukazuju da je poverenje u partije 2009. i 2015. godine iznosilo samo 7% (Klačar, 2015: 192). Naše istraživanje je ubedljivo pokazalo da su građani Srbije rezignirani situacijom u politici, te da političke stranke imaju još lošiju reputaciju od samih političara.

Usled takvog stava, sagovornici/e preferiraju da se isključe iz političkih tokova i ne prate političku scenu, naglašavajući da nisu ni upoznati sa svim strankama.

Ne želimo više o tome ni da razmišljamo. Narod je toliko rezigniran i izmoren, izmučen, da se na dnevnom planu, danas za danas, sagledavaju stvari.

(žena, 40–60 godina, Pančevo)

Stranke se uopšteno doživljavaju kao organizacije koje su osnovane i funkcionišu radi ličnog interesa, bez jasnog cilja i sa dobro razvijenom demagogijom. Gotovo jednako kao i kod političara, stav sagovornika/ca je da sve stranke liče jedna na drugu, te je teško napraviti razliku među njima sem formalnog imena, stranačkih obeležja i programa koji imaju ali ne primenjuju.

Klačar izdvaja nekoliko razloga za nepoverenje u političke stranke (ibid.). To su: 1) nelogične i neprincipijelne koalicije nakon izbora, 2) nedostatak veze između građana i njihovih predstavnika u parlamentu, 3) nedostatak odgovornosti prema biračima i zastupanja njihovih interesa, 4) korupcija i 5) stranačko zapošljavanje. Ovi razlozi su potvrđeni i u ovom istraživanju, jer su sagovornici prepoznali i posebno izdvojili stranačko zapošljavanje i korupciju, a posredno i tri preostala argumenta. Za njih su stranke kanali realizacije osnovne svrhe politike, koja je, još jednom da ponovimo, dolazak na vlast i zadobijanje moći radi lične koristi. Da bi se to postiglo, stranke ne prezaju od promene svojih načela i diskursa nakon dolaska na vlast, pa sagovornici neretko ocenjuju da su „jedno pričali, a drugo rade“ kada su na vlasti.

Hashtag – #ProgramaBez!

(muškarac, 20–39 godina, Trstenik)

Zajednička je crta interes, lični interes [...] Svi imaju različite programe, niko se ne pridržava, jer svi imaju isti cilj i kad ti pogledaš, kad sabereš svaku vlast u Srbiji, kad pogledaš, oni su maltene isti.

(muškarac, 40–60 godina, Prijepolje)

Mislím da više nema razlika, da svi slično ili isto pričaju, tako da više i ne slušam šta ko govori. Nisu naravno svi isti, u tom nekom suštinskom smislu, ali stopilo se sve to i mislim da nekako nema neke eksponirane politike, nego da svi tako nešto slično pričaju.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Mali Zvornik)

Dobijena moć se manifestuje najsnažnije na lokalnom nivou u očima sagovornika/ca, bez obzira na to o kojoj partiji se radi. Ovo pokazivanje moći iskazuje se kroz klijentelističke obrasce, gde se sa radnih mesta sklanjaju do tada zaposlene osobe i dovode „ljudi iz stranke“. Građani su najupućeniji u ovaj oblik delovanja partija, jer imaju lično neposredno iskustvo u svojoj okolini.

To je ono što je negativno kod stranaka, što ja kažem kao neko ko je nezainteresovan za sve to. Meni lično smeta to. Znači, treba poštovati ljude kao osobe koje obavljaju svoj posao, koji rade to, a ne da li su u ovoj ili onoj stranci.

(žena, 20–39 godina, Trstenik)

Velika većina sagovornika/ca smatra da vrednosti koje su ključne za jednu demokratsku državu, kao što su socijalna pravda, vladavina prava i sloboda govora, nisu vrednosti inkorporirane u delanje političkih partija u Srbiji. Premda one jesu deo njihovih javnih programa, smatra se da su mrtvo slovo na papiru, te ih nije moguće faktički povezati ni sa jednom od partija. Kada je u pitanju sam program, pored dominantnog ubeđenja da su svi isti, sporadično se navodi da ne postoji dovoljno informacija da bi se mogao doneti sud, a povremeno se tvrdi da sve partije sadrže pomenute vrednosti u programu sem nacionalističkih i desničarskih partija.

Ja sad trenutno ne vidim nijednu partiju koja je promena. I ovi možda što nisu na vlasti i kad bi krenuli, ne bih znao, nisu nikad bili, niti mogu da ocenim.

(muškarac, 20–39 godina, Trstenik)

Nemaju delovanje [...] ne radi niko ništa po tom pitanju, samo pričaju.

(muškarac, 40–60 godina, Ivanjica)

U celom istraživanju imali smo tek dva primera stranaka koje imaju ili su imale dobar program koji je u skladu sa vrednostima demokratske države.

Ja mogu da navedem jedno ime, ali stranka više ne postoji. Krenuo je odlično, G17+ je krenuo fenomenalno sa programom. G17+ je bio strašan pokret. U trenutku kad su postali politička partija, sve je počelo da se menja, počeli su da zasedaju neke glavešine koje su pomerale čelnike pokreta i to je tako bilo očigledno...

(muškarac, 20–39 godina, Trstenik)

Što se tiče programa, ja bih izdvojila SPS, sa tim besprekornim socijalnim programom koji se naravno ne poštuje, ali kad bi se poštovao...

(žena, 40–60 godina, Prijepolje)

Ovakva percepcija stranaka i političkog života uopšte navodi sagovornike na mišljenje da nijedna partija ne zastupa njihove stavove, već isključivo interese svoje vrhuške i svojih članova. Usled toga, retko se samoinicijativno navode stranke koji zastupaju stavove sagovornika i to najčešće na lokalnom nivou. Ako moraju da se izjasne, sagovornici se opredeljuju prema onome kako doživljavaju program stranke, odnosno njenog lokalnog predstavnika ili prema tome koliko su bila ispunjena obećanja nakon nekog od prethodnih izbora. Stranke koje se navode su Demokratska stranka ili stranke iz vladajuće koalicije. Izbor češće prave muškarci, dok se žene daleko ređe opredeljuju za konkretnu partiju.

Lokalna naša stranka je SDA tu, oni sveukupno dobro rade [...] Jeste, oni su baš mnogo odradili tu [...] Pa ulepšali su nam grad mnogo, baš.

(žena, 52 godine, fakultet, Tutin)

Sad trenutno? Pa ne znam, ovo što pričaju, ja mislim Demokratska stranka, a priče su priče sad.

(muškarac, 45 godina, osnovna škola, Novi Sad)

Imam simpatije više ka vladajućoj koaliciji nego ka opoziciji.

(muškarac, 25 godina, fakultet, Titel)

Pa prvo da vam pričam statutarano: po statutu svi imaju tu neku svoju jednakost i sličnost, samo neko to drugačije sprovodi u životu. Kažem da sam član SNS i poznajem taj statut, ali kažem vam da i u toj priči prilično se to i ne poštuje i ne sprovodi...

(muškarac, 41 godina, srednja škola, Mali Zvornik)

Od stranaka koje ne zastupaju stavove sagovornika sporadično se navode Srpska napredna stranka, Srpska radikalna stranka, a kod mlađe generacije i Dveri, čiji program nije odgovarajući za ovu populaciju.

Pa ne zastupaju me nacionalističke stranke uopšte, jer ja sam i dalje Jugosloven [...] E, ove nacionalističke stranke ne volim, jer narcisoidne su. Prvo, vole sebe, druge ili mrze ili ne vole [...] Šešelji, o njemu govorim...

(muškarac, 62 godine, fakultet, Niš)

Informisanje o politici

Vesti i informacije o politici i političarima se ne prate aktivno, imajući u vidu da je svega nekolicina sagovornika/ca ustvrdila da redovno prate vesti o politici. Premda ne možemo da govorimo o udelu građana koji se informiše redovno, nalazi se poklapaju sa rezultatima ranijih istraživanja koji su pokazali da najviše petina građana zaista prati politiku i dobro se informiše (Pantić i Pavlović 2009). Nekolicina periodično obrati pažnju na određenu temu ukoliko ih ona na neki način lično dotiče, ali se informisanje o politici odvija uglavnom kao sporedna aktivnost. Velika većina prati vesti na TV-u i radiju usputno dok obavljaju neki posao. Kada se radi o štampanim i internet medijima, čitaju se isključivo naslovi, ali se dalje od toga najčešće ne ide, jer se dnevna štampa poistovećuje sa žutom štampom.

Mislim da u nekim sredstvima informisanja dovoljno je da pročitate naslov i reči koje koriste i da shvatite da to ne treba više da čitate nikad. Dovoljno je slike da pogledate. A u kojoj meri se informišem, kažem, znam šta se dešava u državi, možda čak i na dnevnom nivou otvorim novine, imam aplikaciju, na taj način se informišem, pročitam naslove; ako me nešto baš zanima, pročitam detaljno, ali ne udubljujem se previše. Znam ko mi je premijer, ministar, predsednik, ali trudim se da što manje znam.

(muškarac, 31 godina, fakultet, Beograd)

Međutim, kod sagovornika/ca koji se informišu pasivno postoji jasna tendencija da se informacije iz medija koje se odnose na politiku uzmu kao pouzdane, što je zabrinjavajući nalaz. Pojedinci i pojedinke koji direktno prate vesti i informacije o politici i političarima to čine konsultujući više izvora, uglavnom kombinujući sve dostupne medije (i domaće i inostrane). U ovu grupu spadaju sve visokoobrazovne žene, dok kod muškaraca nije uočena ova pravilost.

Poželjni modeli u politici

Istraživanjem smo pokušali da osvetlimo ne samo trenutno stanje u politici. Projekcije poželjnog modela političara i partije su poslužile da se mapiraju mogući pravci delovanja u politici koji bi naišli na pozitivan odjek među građanima Srbije, zasićenim postojećim stanjem. Izrazita tradicionalnost izbija iz odgovora sagovornika/ca, koji smatraju da se jedan dobar političar mora ponašati domaćinski, tj. tretirati svoju zemlju i njene građane kao što bi se domaćin odnosio prema svojoj kući. Takav političar bi radio za dobrobit države i njenih građana, kao što dobar domaćin radi za dobrobit svih u domaćinstvu. Pored brige o svima, sagovornici/e ističu da poželjan model političara treba da odlikuju vrline principijelnosti i moralnosti. U ovome možemo lako raspoznati insistiranje na onim vrednostima do kojih sagovornici/e i lično drže.

Što znači da poštuje zakone bilo kakvi da su, da nije prisutan u frižideru... Znači, da ne laže ono što obeća da uradi, da bude bliže...

(žena, 40–60 godina, Prijepolje)

Upitani da izdvoje domaćeg političara koji bi bio najpribližnji poželjnom modelu koji su opisali, sagovornici su, pored vanvremenske figure Josipa Broza Tita, navodili političare sa lokalnog nivoa. U pitanju su opštinski čelnici koji su se pročuli i van svojih zajednica upravo po domaćinskom odnosu prema toj lokalnoj zajednici, a to su Dragan Marković Palma (Jagodina), Goran Ješić (Inđija), Dobrivoje Budimirović Bidža (Svilajnac) i Milan Stamatović (Čajetina).

Premda preovladava poštovanje liderskih sposobnosti pojedinaca, sporadično se navodi da pojedinac nije u mogućnosti da vodi zemlju, bez obzira na lične sposobnosti, jer je potrebno da iza sebe ima tim koji bi sačinjavali eksperti u svojoj oblasti. Upravo ovakvo viđenje se usko poklapa sa shvatanjem poželjnog modela stranke koja treba da stoji iza jednog dobrog političara. Stručnost i demokratičnost takvog tima su ključne karakteristike partijskog modela koji bi imao šanse da unapredi zajednicu i da stane na put raširenoj korupciji.

Ja mislim da bi trebao da ima jednog dobrog i kvalitetnog čoveka što se tiče svega – i medicine, tj. zdravstva, i školstva i saobraćaja i infrastrukture. Da ima jednog ekstremnog Vuči... ovaj, stručnjaka (smeh), koji će da dođe i da kaže: „E tako je, tako nije”. I na jednu stranu ti stručnjaci sednu u ovakvoj sobi kao što i mi, i lepo, jedno, ne sat i po vremena, ako treba i nedelju dana da raspravljaju.

(muškarac, 20–39 godina, Beograd)

Ta partija da ima dobar tim stručnjaka iz svake neke oblasti, ljudi koji dobro rade svoj posao, poznaju tematiku, problematiku, sve ostalo i da dopunjavaju jedan drugoga. U svemu tome što rade da se pitaju svi, okrugli sto, znači, pitaju se svi.

(žena, 40–60 godina, Ivanjica)

Sagovornici/e su pitani i na koji način je moguće postići promenu u postojećem političkom kontekstu, ukoliko bi takva partija i postojala na sceni. Predložene metode se kreću od infiltracije u sve pore društvenog sistema, preko doslednog poštovanja programa stranke i, uopšte, državotvornog plana koji bi trebalo da postoji, pa sve do pružanja ličnog primera.

Moraju da se infiltriraju u strukturu. Mora da ih ima svuda. Znači, moraju da budu svuda, u svakom zavodu, u svakom centru...

(žena, 20–39 godina, Beograd)

Samo ličnim primerom. Čak i ti višegeneracijski problemi mogu da budu prevaziđeni [...] Najveća svetska sila trenutno je postala to što jeste zahvaljujući jednom od planova koji su pravljeni 50 godina. Za tih 50 godina tom državom se prošetalo devet predsednika, deset skoro [...] Kad je istekao, plan je zamenjen nečim drugim, ali za tih osam, devet, koliko već predsednika, plan je bio isti.

(muškarac, 20–39 godina, Trstenik)

Smatra se da Srbija poseduje potencijal da na površinu političkog polja ispliva neko ko bi bio blizak opisanom modelu poželjnog političara, ali se nema jasna predstava ko bi to mogao da bude. Dodatna otežavajuća okolnost je i rasprostranjena sumnja da bi tome nekom bilo dozvoljeno da se probije. Strah je neretko navođena prepreka pojavi ovakvog političara, jer se smatra se da bi takav političar bio uklonjen sa scene, baš kao što se to desilo sa Zoranom Đinđićem (setimo se primera Đinđića, koga kao dobrog političara kvalifikuje, između ostalog, smrt!).

Pa, mislim, nemoguće je. Ako neko hoće nešto da promeni, mora da ima ogromno obezbeđenje!

(muškarac, 20–39 godina, Beograd)

Mislim ne znam koja, ali bilo koja da je, samo da uzme da otpusti sve. Sve da ih otpusti i onda lepo, otpočeka [...] Ja mislim da bi trebalo svaku instituciju da se proseje, to je neko narodno dobro. Da dođe da kaže da ostanu kvalitetni ljudi, ali što je moguće kvalitetniji da budu. Ne mora to da bude, verujem da nema mnogo kvalitetnih ljudi, ali ono što ostane da se fokusira, da napravi nešto što je približno tom idealu.

(muškarac, 20–39 godina, Beograd)

Pored kočionih faktora u samoj politici, navode se i šire društvene prepreke za pojavu obećavajuće figure političara u Srbiji. Najpre se misli na odliv mozgova, tj. mladih perspektivnih ljudi koji bi imali snage da pokrenu i iznesu preko potrebne promene u društvu. Ovo je posebno stav većine starijih sagovornika (40–60 godina).

Srbija će dalje da tone i sve ono što imamo inteligencije i pametnih ljudi iz ove zemlje odlazi i boji se... Tamo će imati svoje porodice, decu će obrazovati tamo i oni će ostati tamo. Oni se vratiti ovde neće. Ja kažem, ti svi ljudi ako bi se vratili ovde, ugrozili bi ovu vlast, koja je takva kakva jeste.

(žena, 40–60 godina, Ivanjica)

Ukoliko se fokus usmeri na aktuelne političke partije, sagovornici smatraju da one nemaju ni snagu niti motivaciju da budu nosioci promene. Iako većina stranaka ima solidne programe, njihova primena je isključivo u privlačenju birača u predizbornom procesu (sagovornici/e ne razlikuju stranački i predizborni program). Da bi se bilo koja od postojećih stranaka približila poželjnom modelu stranke, neophodno bi bilo da se kompletno promeni postavka ljudi koji je trenutno čine i da se eliminiše korupcija.

PROFILI GRAĐANA SRBIJE: S KIM DA SE ANGAŽUJEMO?

Na prethodnim stranama izneti su podaci koji se tiču osnovnih, opštih tema koje su bile u fokusu ove studije. Ovde će, pre nego što budu doneti glavni zaključci, biti učinjen dodatni pokušaj da se podaci prikupljeni dubinskim intervjuima i fokus grupama uopšte i sažmu na nešto drugačiji način.

U istraživanju koje je poslužilo kao osnova za ovu studiju (Faus, Faus & Gloger, 2016), rezultati su pokazali da se među građanima i građankama Nemačke izdvaja nekoliko tipova različitih po sociodemografskim profilima i političkim orijentacijama. Tako su opisani sledeći tipovi: „ugnjjetavani srednji sloj“ (mladi, obrazovani, tolerantni i aktivni, spremni da se dokazuju, teže sigurnosti, ali brinu o budućnosti); „socijalno angažovane demokrate“ (visokoobrazovani, dobro situirani, politički zahtevni i aktivni, sa idealima i razvijenom svešću za socijalnu pravdu i solidarnost); „pasivni reformisti“ (stariji, srednjeg nivoa obrazovanja, tolerantni, pomalo zabrinuti, žele društvene promene, ali se u njih aktivno ne uključuju); „apolitični usamljeni borci“ (ekonomski ugrožen segment, ne predaju se, veoma zabrinuti za budućnost, politika se opaža kao domen veoma udaljen od života); „mrzovoljni malograđani“ (nižeg obrazovanja, pasivni, zabrinuti za budućnost i pogoršanje uslova života, nevoljni i mrzovoljni); „ambiciozni liberali“ (obrazovani intelektualci, liberalno poreklo, zalažu se za otvoreno i tolerantno društvo orijentisano na napredak i postignuće); „antimodernistički konzervativci“ (tradicionalni, za

sigurnost zabrinuti segment, žele jaku državu s nacionalnim naglaskom); „deziluzionirani izolovani“ (politički i ekonomski nezadovoljni, rezignirani prekarijat koji brine za budućnost i strahuje od promena). Navedeni tipovi se, zapravo, razlikuju po nekoliko bitnih dimenzija: (ne)zadovoljstvu političkim životom, kvalitetu lične situacije, vrednovanju slobode izbora, otvorenosti/zatvorenosti prema promenama (Faus, Faus & Gloger, 2016).

Mogućnosti promišljanja nad podacima prikupljenim u ovoj studiji, u poređenju s nemačkom su, međutim, samo uslovne i dva su u tom smislu bitna ograničenja – jedno je metodološko, a drugo supstancijalno. Nemačka studija i rezultirajući tipovi građana zasnovani su na podacima obimnog anketnog, kvantitativnog istraživanja koje dozvoljava poređenje građana i građanski po nizu „varijabli“ i dovođenje u vezu tako dobijenih podataka s elementima socijalne strukture. Ova studija zasnovana je, međutim, isključivo na kvalitativnim podacima koji veoma teško mogu biti kvantifikovani i opisani na taj način. Uzorak u ovoj studiji je takođe varijabilan po nizu relevantnih kriterijuma, ali smisao toga bio je analiza mišljenja što različitije skupine ljudi, a ne generalizacija dobijenih podataka na sve građane i građanke Srbije određenog sociodemografskog profila. To, uostalom, nije ni svrha kvalitativne analize. No, identifikacija različitih vrsta narativa u govoru sagovornika i sagovornica, nekih obrazaca značenja koji su po smislu ili sadržinski srodni gorenavedenim tipovima, svakako je moguća.

Druga vrsta ograničenja potiče od gotovo konsenzualne prirode odnosa naših sagovornika/ca prema različitim aspektima društva. Da bi različiti tipovi postojali, moraju postojati i razlike po nekim bitnim kriterijumima po kojima bi tipovi mogli biti formirani. Kao što smo naveli, jedan od kriterijuma koji razlikuje opisane tipove nemačkih građana i građanki je i (ne)zadovoljstvo političkim životom. U našim podacima se oni koji bi mogli biti opisani kao oni koji su zadovoljni gotovo ne mogu identifikovati. No, i podatak da su neki tipovi odsutni je jednako vredan. Stoga ćemo pri tipologizaciji ovde dobijenih podataka imati dve strategije. Najpre ćemo pokušati da ono što je dobijeno u narativima sagovornika/ca samerimo prema tipologizaciji koja je opisana u studiji koja je poslužila kao model. Nakon toga ćemo prodiskutovati o nekim alternativnim načinima promišljanja o tome šta je to po čemu su naši sagovornici/e slični i različiti i da li u tom smislu može biti govora i o nekim tipičnim profilima (da ponovimo – na nivou sličnosti značenja, tipičnih odgovora i reakcija koje su registrovane).

Uzevši u obzir kategorije prisutne u nemačkoj studiji koja je prethodila našoj, uočićemo da je moguće uslovno identifikovati tek mali broj profila opisanih u Nemačkoj. Ukoliko imamo u vidu glavne karakteristike životne situacije naših sagovornika/ca (nostalglična vizija prošlosti, briga oko ekonomskih uslova života i nadanja koja su time obojena), vrednosna stremljenja (dominantno obojena tradicionalističkim vrednosnim odrednicama) i percepciju politike i političara (predominantno negativno viđenje i posledična pasivnost), čini se da je primenjivost nekih od opisanih tipova očigledna. Preovlađujuća udaljenost ljudi od politike i uverenja o tome da se ne vredni oslanjati na institucionalne mehanizme za rešavanje važnih životnih pitanja čine jednu od goreopisanih kategorija, apolitični usamljeni borci, veoma prominentnom. Slično bi se moglo reći i za kategoriju deziluzioniranih izolovanih i mrzovoljnih malograđana, koji su jednako apolitični i pasivni, ali ujedno i bez nadanja, rezignirani i bespomoćni. Pasivni reformisti bi, takođe, mogla biti adekvatna deskripcija nekih tipičnih narativa – građani su zabrinuti, žele društvene promene, ali nisu spremni niti voljni da ih iniciraju ili da aktivno učestvuju u njihovoj realizaciji. Drugim rečima, građani i građanke su uglavnom saglasni o potrebi značajnih društvenih promena, jednako se drže na udaljenosti od politike, o kojoj ne misle ništa dobro, a razlike se eventualno pojavljuju na nivou pokušaja da se nešto u svom životu uradi ličnim naporima i neformalnim vezama ili da se ništa ne pokušava i da se pasivno čeka da političke elite to urade namesto njih.

Videli smo, takođe, da se na nivou vrednosti javljaju i glasovi onih koji znatno više drže do autonomije, dostojanstva i nezavisnosti; oni koji su kritični prema tome kakvi su sami građani/ke, koji imaju iskustvo društvenog aktivizma ili barem svest o njegovoj važnosti; oni koji visoko vrednuju ideal sociodemokratske države. To praktično znači da bi oni koji bi mogli biti opisani kao liberalni, socijaldemokratski orijentisani mogli biti prepoznati u narativima ispitanika. Ono što je, međutim, specifičnost naših sagovornika u poređenju s nemačkim je to što bi i takve kategorije ispitanika karakterisalo preovlađujuće nezadovoljstvo politikom. Pored toga, vrednovanje socijalne pravde i brige o najugroženijim kategorijama stanovništva je rašireno, ali zasnovano na sudovima o ugroženom materijalnom položaju takvih segmenata društva, a ne u kontekstu ukidanja diskriminacije, jednakog tretmana svih, zaštite ličnog dostojanstva i slično. Čak i kada građani i građanke verbalizuju da vrednuju slobodu ili jednakost pred zakonom, to je uglavnom u terminima lične depriviranosti i ugroženosti (npr. pripadnice manjina), a ne zasnovano na prihvatanju univerzalnih principa ljudskih prava i sloboda. Jednakost uglavnom implicira da svi koji potpadaju pod ono „mi“ treba da budu jednako tretirani, pa i protežirani u odnosu na one druge. Time je ideja jednakosti kompromitovana, omeđena idejom o tome ko su ti „naši“ i prevodi se u priču o „jednakima“ i „jednakijima“. Povrh svega, tome u prilog idu i vrednosni prioriteti koji se za najveći broj građana svode na red, rad i disciplinu, kategorije unutar kojih za ličnu autonomiju, slobodu od nametnutih socijalnih stega i dostojanstvo nema mnogo mesta. Budući da dalji trend društvenih promena mora ići upravo u pravcu jačanja normativnog okvira koji je zasnovan na jednakosti i pravima svih (čitaj: i „naših“ i „tuđih“), time se postavlja pitanje da li to građani žele promene koje su korak unazad u kontekstu već ostvarenog nivoa političkih prava i sloboda.

Ova promišljanja vode nas mogućnostima nešto drugačije tipologije, koja je zasnovana na promatranju nekoliko aspekata kod sagovornika i sagovornica: percepciji političkog života, angažovanosti, te sklonosti ka autoritarnim, odnosno demokratskim praksama. Videli smo da sagovornici/e jednoglasno navode negativno vrednovanje politike i političara, razočaranost u postojeći društveni sistem, te da teže prioritizaciji poboljšanja materijalnih uslova života i, na kraju krajeva, jednom uređenom društvenom sistemu.

Autoritarni populista

Pozitivno vrednovanje naroda; tradicionalno viđenje države kao domaćinske kuće; težnja za autoritarnim liderom koji zavodi red; pasivnost kao izraz autoritarnosti; nisko vrednovanje slobode izbora.

Prvi identifikovani narativ bismo nazvali *autoritarnim populizmom*. Kod ovog tipa diskursa javlja se jasan narativ „peščanog sata“, organizovan oko teme suprotstavljanja naroda, s jedne, i političkih elita, s druge strane. Narod se po pravilu opisuje kao ispravan, vredan, pošten itd., a elite upravo kao opozitne tome – iskvarene, eksploatorske i vođene sopstvenim interesima. Narod je u takvoj interpretaciji bitan korektiv prakse političkih elita, međutim, istovremeno sputan okolnostima i jalov u svojim naporima. Politički izabrani predstavnici nipošto ne reprezentuju narod i predstavljaju potpuno odvojeni vrh tzv. peščanog sata. Prisutne su i izražene autoritarne tendencije kroz uverenje da je društvu i državi potrebna „čvrsta ruka“ ili „jak vođa“ kao adekvatna alternativa postojećem stanju. Vođa, čiji se uzor traži u Titu, trebalo bi da zavede red i disciplinu. Trebalo bi da bude strog, ali pravičan, domaćinski tip u skladu sa raširenim tradicionalnim vrednosnim pogledima.

Izraženi su, takođe, nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije u Srbiji i potencijal za prihvatanje populističkih i demagoških politika koje narod dovode u središte propagande. Na delu je ono što se opisuje kao tzv. populistički mehanizam, kada nezadovoljstvo demokratijom podstiče podršku populističkim, nedemokratskim oblicima vladavine (npr. Todosijević i Pavlović, 2017). Njihov antielitizam je podstaknut razočaranošću u političke elite, pre nego autentičnim prezirom elita kao takvih. Ovakva gledišta su u narativima naših sagovornika i sagovornica često udružena i sa donekle pozitivnim evaluacijama glavnih političkih figura danas, pre svega Aleksandra Vučića, upravo u kontekstu njegovih opaženih napora i truda na „zavođenju reda“. Ključne odrednice ovog narativa izraz su odsustva nade, rezignacije i bespomoćnosti, te su suštinski slične kategorijama *deziluzioniranih, izolovanih i mrzovoljnih malograđana* (Faus, Faus & Gloger, 2016). Ovakav tip narativa češće se sreće kod socijalno depriviranih (niskoobrazovanih i materijalno ugroženih) sagovornika/ca. Ključne odrednice ovog narativa izraz su odsustva nade, rezignacije i bespomoćnosti.

Cinični narodnjak

Pozitivno vrednovanje naroda; negativno viđenje države kao birokratskog aparata; vaninstitucionalna orijentisanost; pasivnost kao izraz nemoći; podložnost populističkoj propagandi.

Drugi tip diskursa, nazvan *ciničnim narodnjaštvom*, po mnogo čemu je sličan autoritarnom populizmu, sa tom razlikom što se izlaz ne vidi u autoritarnom putu iz trenutnog stanja. Prisutno je pozitivno mišljenje o narodu, o društvu, ali se država, koja obuhvata ne samo političke elite već i administraciju, jednako negativno sagledava. Preovlađuje udaljenost od politike i uverenje da se ne vredi oslanjati na institucionalne mehanizme za rešavanje važnih životnih pitanja. U nekoj vrsti narodnjaštva, „pozitivan“ narod suprotstavlja se „negativnim“ političarima, ali bez prizivanja discipline i čvrste ruke kao alternative. Narod je za ove građane/ke žrtva političara, te teži i stremljenju uređenoj državi zasnovanoj na principima socijalne pravde. Ovakva država nije ni u naznakama prisutna, niti su političke elite takve da ima nade da vode državu u tom pravcu. Narodu se pripisuje potencijal koji sputavaju političke elite, a pri tome se ne prepoznaju načini da se taj potencijal i realizuje, jer su ovi građani izrazito a(nti)politični i odbijaju svaki angažman.

Ovakva vrsta narativa relativno je češća među pripadnicima ekonomski ugroženog segmenta društva, za koji se uslovno može pretpostaviti da potiče iz srednjeg sloja. Ovi građani/ke su pod „pritiskom“, strahuju za sutrašnjicu, ali se u izvesnom smislu ne predaju, oslanjajući se na lične napore u rešavanju sopstvenih problema i težeći minimumu kontakta sa svetom politike.

Pasivni reformista

Snažna težnja ka promenama; pasivnost kao posledica elitizma; verovanje u nove „buduće“ političke elite.

Glavne karakteristike narativa pasivnog reformizma su težnja za promenama i očekivanje da te promene pokrene i realizuje neko drugi. Preovlađujući su negativni pogledi na prakse u javnoj sferi, udaljenost od politike, te zatvorenost u uski krug koji se štiti od politike. Međutim, on je udružen sa snažno izraženim preferencijama za društvenom promenom u kojoj se ne želi aktivno učestvovati, već se čeka da ona nekako „padne s neba“. Uzdržanost od angažovanosti nije namerna politička strategija, već potiče od iskrenog verovanja da društvo treba da reformišu oni koji se smatraju glavnim krivcima za stanje koje se opaža nezadovoljavajućim – političke elite. Ovakva gledišta čuvaju nasleđe socijalizma u kojem je država početak i ishodište svih reformatorskih pokušaja. Lišenost agensnosti implicira čekanje da elite samoinicijativno nešto preduzmu ili da se promene same elite, nekako mimo samih građana/ki.

Ovakva vrsta narativa je relativno raširena, ali se nešto češće može čuti među starijom populacijom koja gaji nostalgijna sećanja na državu iz perioda socijalizma.

Osujećeni građani

Snažna težnja ka promenama; pasivnost kao politička strategija otpora; potencijalni aktivni građani/ke.

Osujećeni građani je, čini se, adekvatan naziv za diskurs u kome veoma jasno dolazi do izražaja razumevanje nesklada koji postoji između demokratije kao norme i demokratije kao prakse u Srbiji, dakle onoga što demokratija jeste i onoga što bi trebalo da bude. Cinizam, zajednički sa prethodnim tipovima, ovde je udružen s moralizatorskim sudovima o nakaradno ustrojenom sistemu i istovremeno kritičkim odnosom prema sugrađanima i sugrađankama koji se vode filozofijom „čuti, dobro je“.

Iako je cinizam izražen, razvijena je svest o svrsishodnosti društvenog angažmana, ali i o važnosti lične inicijative uprkos tome što je ona najčešće neefikasna. Preovlađuje apolitičnost i zadržka prema aktivnoj participaciji u javnoj sferi. Međutim, uzdržanost je ovde politička strategija, vid pasivnog otpora učešću u nefer i nepoštenim pravilima igre, pre negoposledicaneinformisanosti, nezainteresovanosti i nerazumevanja društvenopolitičkih okolnosti. Razvijena je kritičnost prema sugrađanima i sugrađankama koji su nezainteresovani, ali i vera u postojanje potencijala za promene. Osnovni razlog za nemogućnost oslobađanja ovih zarobljenih potencijala vidi se u delovanju politički privilegovanih (ne samo) elita. Ovakva vrsta diskursa nešto je primetnija kod mlađih i visokoobrazovanih građana/ki, koji se na izvestan način osećaju ugnjetavani i poraženi. Oni imaju viziju boljeg života u Srbiji ukoliko bi kanali socijalne mobilizacije i kriterijumi socijalne promocije bili adekvatni.

Nepodsticajni društvenopolitički kontekst zapravo čini od ovih građana svesno pasivne cinike. Na osnovu svih ostalih karakteristika – informisanosti, zainteresovanosti, vere u važnost društvenog angažmana – oni bi, zapravo, mogli biti nosioci društvenih promena. Ukoliko autentični demokratski potencijali postoje igde unutar srpskog društva, oni su upravo locirani unutar ove (ne tako malobrojne) grupacije.

Aktivista – borac u pokušaju

Snažna težnja ka promenama; demokratska svest; angažovanost u zajednici.

Aktivista – borac u pokušaju je narativ koji se retko može čuti. Ukoliko imamo u vidu aktivističku praksu čije izvoriste jesu apstraktne demokratske norme, naglašavanje solidarnosti i brige za druge, norma autonomije, nezavisnosti i lične odgovornosti, ovaj tip predstavlja prototip građanina/ke demokratije.

Sa osujećenim građanima deli pozitivno vrednovanje društvenog aktivizma, a ono što ga bitno razlikuje od ostalih opisanih tipova jeste neposredna angažovanost u zajednici, uprkos percepciji nepodržavajućeg političkog konteksta. Narod se i u ovom slučaju smatra nezaobilaznim korektivom prakse političkih elita, ali narod u ovom slučaju znači građani, koji imaju odgovornost za sebe i društvo u celini.

Ovakav narativ se sreće kod mlađih i posebno obrazovanih sagovornika/ca koji su neka vrsta branika demokratije, te bismo ovaj tip mogli opisati kao podtip osujećenog građanina, od koga se razlikuje samo po nepokolebljivom praktikovanju angažmana. Aktivista – borac u pokušaju pokušava da utiče na šire društvene procese, nepokoleban u uverenju da demokratija i građanski aktivizam pod okriljem demokratskih prava i sloboda nemaju alternativu.

ZAKLJUČAK

Osnovni cilj ove studije bio je svojevrsno mapiranje političkih orijentacija građana i građanki Srbije. Političke orijentacije građana su na prethodnim stranama analizirane iz raznih uglova. Ovde ćemo u najgrubljim crtama ukazati na najopštije zaključke u vezi s grupama tema koje su obrađivane i ukazati na saznavnu i praktičnu dobit i implikacije ove studije.

Ako imamo u vidu veoma brojna empirijska istraživanja na ovim prostorima, uz grubo pojednostavljene mogli bismo reći da, u kontekstu ove studije, postoje tri najvažnija uvida koja su potvrđena u rezultatima našeg istraživanja. Prvi se tiče karakterizacija dominantne političke kulture, koje su često u skladu s konstatacijama zapadnjačkih autora poput one da je „potreban pomak u političkoj kulturi“ (Klingemann et al., 2006) kako bi se demokratija konsolidovala. Nalazi skorašnjeg datuma ukazuju na i dalje dominantne parohijalno-autoritarnе tendencije među građanima Srbije i prihvatanje onih vrednosti koje su u dobroj meri antiteza demokratskim normama (npr. Biro, 2006; Pantić i Pavlović, 2009; Kuzmanović, 2010; Popadić, 2010; Pavlović, 2006; 2013). Značajno je ovde, takođe, pomenuti da se građani apsolutno ne pozicioniraju na političkom kontinuumu levo-desno. Rezultati istraživanja pokazuju da se ova skala zapravo uopšte ne prepoznaje kao validna. Nivo političkog znanja, interesovanja, aktivizma je često toliko nizak da se tipičan građanin Srbije pre može opisati kao apolitičan, sklon da s politikom i političkim nema ništa i da od toga „pere ruke“ (Jarić i Živadinović, 2012a; 2012b; Pavlović, 2012; Tomanović

i Stanojević, 2015). Nepoverenje u politiku i političare često je na alarmantno visokom nivou (Pavlović, 2012; Mihailović, 2010).

S druge pak strane, u nekoliko navrata u poslednjih nekoliko decenija pokazalo se da je veza društvenih promena i promena u svesti građana međuzavisna i interaktivna. Neposredno pred krvavi raspad Jugoslavije, na osnovu brojnih empirijskih nalaza nije se moglo ni naslutiti ono što će se desiti svega nekoliko godina kasnije – nagla etnifikacija i nacionalizacija grupne svesti i pripadnosti, izražena etnička distanca, ksenofobična i šovinistička raspoloženja javnosti. Slično, samo dijametralno suprotno, prihvatanje i podrška demokratiji rasle su neposredno nakon i posle demokratskih promena iz 2000. godine, opet odražavajući izmenjeni institucionalni kontekst. Brojni drugi nalazi nam takođe daju lekcije o tome da demokratija mora pokazati da je vredna poštovanja da bi bila podržana, kao i da su brojne prodemokratske orijentacije pre posledica nego uzrok demokratizacije društva (Hadenius & Teorell, 2005; Muller & Seligson, 1994; Pavlović, 2015; Whitefield & Evans, 1999). Stvaranjem demokratije, drugim rečima, stvaramo i demokrate.

Najzad, svojevrsni konflikti uverenja građana često su registrovani u turbulentnim vremenima. Anomija, istovremeno prihvatanje konfliktnih vrednosnih usmerenja, tipičan je pratilac perioda krupnih društvenih promena (npr. Pantić, 1990). Međutim, takva konfliktna usmerenja primetna su i u ravni

drugih politički relevantnih uverenja i vrednosti. Tako, recimo, studije ukazuju da većina građana Srbije prihvata demokratiju, dok samo manjina prihvata i s demokratijom kompatibilne norme (Pavlović, 2010). Sve navedeno vodi nas ka nekoliko važnih pitanja. Prvo se tiče pretpostavke o važnosti efektivnosti demokratije. Da bi građani razvili posvećenost demokratskom političkom sistemu, on mora pokazati da je vredan poštovanja. Demokratiju čine, s jedne strane, procedure – bez periodičnih i poštenih izbora, višepartijskog sistema i univerzalnog prava glasa nema ni demokratije (Aron, 1997; Bobbio, 1987; Dahl, 1971; Sartori, 2001; Schumpeter, 1976). Demokratija je, međutim, više od toga – oblik vladavine koji je zasnovan na određenim principima, s ciljem produkovanja određenih ishoda. Demokratija je takva vladavina „u kojoj su sloboda, jednakost i solidarnost osigurani u najvećem mogućem stepenu i u kojoj su ljudski kapaciteti u potpunosti razvijeni“ (Pennock, 1979: 7). Demokratski način vladavine tako postaje način društvenog života i odnosa u društvu, „prava sredina za humanitet“ (Matić, 1993: 204), zajednica jednakih građana koji slušaju jedni druge, u kojoj svako ima malo političke moći i u kojoj se interesi, prava i mišljenja najvećeg mogućeg broja ljudi uzimaju u obzir. Institucionalna zaštita ovih vrednosti predstavlja smernicu u strukturisanju demokratske prakse koja, s druge strane, jeste najbolji način njihove realizacije jer građanima daje široke mogućnosti upražnjavanja prava i sloboda, čime se ostvaruje njihova puna afirmacija.

U tom smislu je važno imati u vidu da ono što se pod okriljem ili imenom demokratije građanima Srbije nudi, često nema mnogo veze s demokratijom ni u proceduralnom ni u esencijalnom smislu. Donose se demokratski zakoni koji se selektivno ili nikada ne primenjuju; insistira se na demokratskim procedurama i institucijama, koje u realnosti oni koji su privilegovani (političke i ekonomske elite) često zaobilaze, čime se one obesmišljavaju i urušavaju; stranke postaju parlamentarne i bez izbora, trguje se mandatima itd.; javni interesi opšte dobro proglašavaju se, barem deklarativno, vrhunskim kriterijumima, dok su interesi uskog kruga (partijskih) ljudi često iznad procedura i zakona, a privatni iznad javnog interesa. To je, međutim, posledica ne inherentne slabosti demokratije kao političkog sistema već ustrojstva verzije demokratije u Srbiji. Upravo su nalazi ovog istraživanja pokazali da građani najčešće razlikuju ova dva, te da sistem koji je na delu u Srbiji ima samo na pojavnj ravnj demokratske karakteristike. Takva praksa podriva posvećenost demokratiji i normama na kojima je zasnovana (Pavlović, 2010) i unosi konfuziju u predstavu o tome šta demokratija zapravo jeste. „Iskrivljena“ predstava demokratije i njeno izjednačavanje s praksom političkih elita u Srbiji može, stoga, voditi neadekvatnim standardima

ocene postignuća sistema, nerealnim očekivanjima građana, teškoćama u atribuciji odgovornosti i podložnosti alternativnim a nedemokratskim formama vladavine.

Ovo dodatno implicira važnost jednog momenta koji u kontekstu ove studije ima posebnu važnost. Stepenu u kojem su političke elite responzivne na zahteve građana presudna je determinanta razvoja posvećenosti pravilima političke igre. Građani bivših komunističkih društava su u demokratiju ušli sa startnim zaostatkom i u tom smislu. Sfera politike je često percipirana kao domen udaljen i odvojen od društva sa kojim neko po svaku cenu treba da izbegava kontakt jer su povoljni ishodi neizvesni i malo verovatni. To je vodilo onome što pojedini autori opisuju kao peščanik društvo (Rose et al., 1997). Prema analogiji sa oblikom peščanika, u donjem delu, u kome se građani osećaju zaštićeni od uticaja (posebno nedemokratske i represivne) države, postoji bogat i razvijen sistem neformalnih mreža; „na vrhu“ takođe postoji bogat život političkih i elitnih borbi za moć i prestiž. Međutim, u situaciji kada institucije ne postoje nezavisno od partije/države i kada je građansko društvo slabo razvijeno, malo je dodira između ova dva. Građani ne osećaju da mogu uticati na vlast, ali ni vlast ne može i ne meša se previše u njihov život. U takvim okolnostima „društvo postaje apstraktni objekat nad kojim se upravlja, a vlast prerasta u apstraktnu nužnost koja se ne dovodi u pitanje“ (Stojanović, 2010, str. 171). Funkcionalna i efektivna demokratija je u takvoj situaciji malo verovatan ishod. Međutim, nakon demokratskih promena, poverenje u političke institucije, ali i u sopstvene sugrađane i sugrađanke, još drastičnije opada nakon jedne kratke faze entuzijazma. Dolazi do još izraženije političke pasivnosti stanovništva, koja podriva i dublje osnove, još uvek neostvarene, demokratije. U našem istraživanju jasno se pokazuje da se, čak i ono na šta su građani mogli da računaju u okviru socijalističkog uređenja – skup važećih i jasnih pravila na kojima je sistem počivao, izgubilo u tranziciji ka demokratiji. To je sve dovelo do stanja opšte nesigurnosti i nezadovoljstva, te osećanja sopstvene neadekvatnosti i političke neefikasnosti, a samim tim i paralize bilo kakve građanske angažovanosti. Institucije države koje samo formalno počivaju na demokratskim principima, a u stvarnosti se vode pojedinačnim interesima glavni su krivac za nepostojanje demokratskih „pravila igre“. Takva pravila su nužna da bi građani i građanke mogli da ih razumeju, usvoje, na njih se pozovu, ali ih i, u slučaju potrebe, zaštite.

Oцена o stanju u zemlji dobijena u ovom istraživanju je, dakle, jednoglasno negativna. Država se vidi kao nesposobna da servisira potrebe građana ili da bude garant principa socijalne pravde. Kanali

socijalne promocije se opažaju kao neadekvatni, a kriterijumi vrednovanja ljudi kao pogrešni – uspevaju ne najbolji, najstručniji ili najvredniji, već „pogrešni“ ljudi koji svoju poziciju duguju „vezama i vezicama“. Mišljenja o tome da li se Srbija kreće u dobrom ili lošem pravcu su podeljena. Prevagu uglavnom odnose pesimističke ocene i obojene su osećajem besperspektivnosti, posebno mladih. Idealno društvo je za dobar deo sagovornika i sagovornica neki oblik socijaldemokratije, ali nisu retka ni prizivanja strožeg ustrojstva oličenog u liku jakog vođe. Ono što je zajedničko većini naših ispitanica i ispitanika jeste poziv za postojanjem jasnih i transparentnih pravila uređenja društva koja bi oni mogli da razumeju i da po njima usklade sopstveno delanje. Društvena i politička pasivnost, koja je veoma istaknuta karakteristika građana i građanki, zapravo je krajnja posledica nepostojanja pravila koja bi važila za sve.

Najzad, politika u narativima sagovornika i sagovornica figurira kao domen koji prožima sve aspekte društva, ali koji s ličnim životom nema mnogo veze. Ne bi bilo preteško reći da građani i građanke prema političarima gaje neku vrstu prezira, doživljavaju ih kao lopove, loše ljude, čvrsto povezanu interesnu grupu koja pozicije moći koristi za promociju ličnih i partijskih, a ne narodnih interesa. Razumljivo je stoga da se građani i građanke osećaju nereprezentovanim od strane izabраниh predstavnika, da teže da minimizuju kontakte s državom i politikom, ne informišu se niti interesuju za politiku.

Nalazi ove studije stoga su, s jedne strane, dodatak svim onim studijama koje ukazuju na niske demokratske potencijale i kapacitete srpskog društva, na dominantne parohijalno-tradicionalne i populističke tendencije, izraženi politički cinizam, privatizaciju, apolitičnost i pasivnost (npr. Kuzmanović, 2010; Lutovac, 2017; Pantić i Pavlović, 2009; Pavlović, 2010; 2012; Spasić, 2013). S druge strane, produbljeni uvidi koji su na osnovu prikupljenog materijala bili mogući pružaju i neke nove uvide u dinamiku promišljanja građana i građanki o svetu politike.

Građani i građanke su svesni razlike demokratije kao norme i prakse. Vrednuju i žele (socijal)demokratiju, ali im je jasno da takva demokratija nije na delu u Srbiji. Veliko nezadovoljstvo praksom demokratije dovodi do toga da su neki građani posebno skloni zagovaranju uvođenja čvrste ruke, drugi povlačenju u svoj privatni svet. Često se demokratija i izjednačava s nekom vrstom anarhije u kojoj „svi mogu da kažu šta hoće“, „svi samo pričaju“ i slično. Time praktično i zagovaranje socijalne pravde postaje specifično – kako u smislu toga da pravda treba da donese ekonomski boljitak, tako i da taj boljitak treba pre svega da se oseti na koži onih koji su nam najbliži. To

u krajnjoj liniji ukazuje na jedno specifično poimanje demokratskog političkog sistema, koji je ne samo jedna varijanta demokratije, ona socijaldemokratska, već dodatno specifično shvaćena i vrednovana zbog nekih spoljnih ili sporednih manifestacija uređenog demokratskog društva.

U opisu željenog modela društva građani/ke se vode onim što im je poznato, a to je bivši socijalizam, zajedno sa tipičnim primerom pozitivnog lidera koji bi postavio (ne samo formalne) norme i rešio probleme (Tito). Iako se radilo o jednopartijskom i autoritarnom društvu, paradoks da se ono ocenjuje kao društvo većih mogućnosti dolazi upravo iz negativne ocene postojećih praksi u današnjem nazovidemokratskom društvu Srbije. Ovakav nalaz ukazuje na značaj materijalne pozicije, ali i ne samo toga, jer se nostalgijčna sećanja i utisci vezuju i za društvo jasnih i transparentnih normi i veće socijalne pravde. Očigledno je da se nekadašnji sistem ne posmatra iz prizme brige za ljudska prava i slobode, jer je upravo današnja depriviranost uzrok prizivanja reda i autoriteta koji bi uspostavio istinski demokratski red i poredak.

Iako ovde leži još jedan paradoks – da građani žele demokratiju kroz čvrstu ruku i jedan sistem koji nije kompatibilan s demokratskim praksama, potrebno je naznačiti da je previše duga tranzicija dovela do gubljenja vere da se jačanjem normativne sfere – jednakosti, vladavine zakona, poštovanja ljudskih prava i sloboda – može doći do boljeg života. Sa jedne strane, primetan je instrumentalno i deprivaciono zasnovan odnos prema demokratiji, pre nego autentično vrednovanje demokratije. Sa druge strane, građani su svesni da žive u društvu raspadnutih vrednosti, što se posebno ogleda u negativnoj oceni medijskog prostora kojim dominiraju starlete i rijaliti programi. Ipak, da bi se odatle došlo do istinskog razumevanja demokratije i poštovanja demokratskih praksi, potrebno je da se podigne svest građana da su demokratske vrednosti ne posledica već preduslov boljeg života.

Primetne su i dodatne kontradikcije na istom tragu. Želeti demokratiju, a lično ne biti spreman da se angažuje, dok se oni koji su trenutno na pozicijama moći veoma pežorativno opisuju, svojevrsni je „začarani krug“ nepoverenja i stagnacije. Jaz na realaciji društvo-politika je veoma izražen, gotovo nepremostiv. Građani osećaju da ne mogu na vlast uticati, ona nekako i nema direktnog uticaja na njihov život i više ima status nametnute, „tuđe“, apstraktne nužnosti nego servisera potreba stanovništva. Ranije navedene karakterizacije društava ovog tipa, kao peščanik društvo, možda bi na osnovu ovih nalaza mogle biti preformulisane u „pokvareni peščanik“ društvo. Veze društva i države su minimalne.

Deo građana, zapravo, preovlađujući politički kontekst smatra glavnim remetilačkim faktorom i kočničarem daljeg društvenog razvoja. Politika ne ume, ne želi ili u postojećem obliku nije sposobna da im se adekvatno obrati. Međutim, sami građani su nesvesni drugih paradoksa koji ukazuju da oni sami potpomažu i omogućavaju opstanak takvih praksi. Činjenica da se dosledno ističe moralna dimenzija klasifikacije ljudi na dobre i loše donekle je i „dobra“ vest jer ukazuje da one tipične socijalne podele i jazovi bivaju zanemareni, što je plodno tlo za razvoj solidarnosti. Ali, ako su ti „loši“ gotovo po pravilu političari, narod nespecificirano dobar i pošten, uz to specifično shvaćen, situacija je bez perspektive i mogućnosti da se takav Gordijev čvor preseče. Ako svi za sve govore da su loši, ako se na nepravde i probleme ne ukazuje, ili ako se to pokušava neformalnim putevima, mreža nepoverenja, nepotizma i institucionalne nerazvijenosti i neefikasnosti se dodatno osnažuje. Takvo rezonovanje nije bez svojih „benefita“ po same građane i građanke koji kriveći političke elite za sve probleme u društvu, sa sebe skidaju breme odgovornosti za sopstvenu situaciju.

Analiza materijala prikupljenih produbljenim intervjuima i fokus grupama pokazala je da su na nivou vrednosnih prioriteta najprominentnije vrednosti iz spektra benevolentnosti, tradicionalizma i konformizma, svojevrsna socijalna orijentacija – briga za druge, ali relativno uska i lišena univerzalnosti i primenjivosti na sve. Vrednosti koje imaju primat za građane i građanke one su koje su povezane s osećajem pripadnosti najužem krugu ljudi i izlaženju u susret socijalnim očekivanjima. U skladu s tim su i uski i neinkluzivni okviri kolektivne identifikacije, koji najvažnije pripadnosti fokusiraju na porodicu i krug prijatelja. Izražena privatizacija karakteriše kako promišljanja o tome šta je važno i vredno u životu, tako i lične brige, probleme i nadanja.

Posledica visokog stepena društvene anomije jeste i ta da se građani okreću upravo tom krugu sa kojim se identifikuju (porodici i prijateljima), te da se slabo interesuju šta lično mogu da učine jedni za druge van njega. U uslovima anomije, spremni su da se upuste i u koruptivne radnje zarad boljitka svojih najbližih. S druge strane, i dalje je prisutan stav izgrađen u socijalizmu – da se očekuje od države da uradi nešto kako bi se stvari menjale od najnižeg do najvišeg nivoa. Društvo Srbije je zapravo duboko razjedinjeno, atomizovano i rascepkano, za šta odgovornost ne leži samo u političkim elitama. Svojevrsan ponos zbog apstinencije i snažno blaćenje političke scene zapravo ukazuju na duboke istorijske korene političke neprosvećenosti, pa i neznanja građana, koji zapravo nepravde i loše političke prakse čine mogućim.

Imajući sve u vidu, na nivou praktičnih implikacija nalaza ove studije, mogli bismo reći da put ka zadobijanju „poverenja“ građana i građanki, s jedne strane, jesu populističke poruke (dodajmo: nažalost), a čemu politička realnost u Srbiji trenutno najbolje i svedoči. Drugi put vodi preko intenzivnih napora na osveščivanju važnosti građanskog aktivizma, davanje mogućnosti za takvu vrstu angažmana i, povrh svega, verodostojnosti. Građani i građanke vapiju za verodostojnošću koja se interpretira kao držanje obećanja i doslednost. Ono što njih najviše „boli“ nisu, zapravo, ekonomske nedaće, koliko nepravda i nepoštenje. Lek za to manjim delom jesu odgovorne političke ličnosti, tj. pojedinci, ali se problem može otkloniti samo jačanjem institucija koje će garantovati da se zakoni primenjuju i na one koji zakone donose, što je sasvim jasna poruka za predstavnike političkih elita. Samo tako će građani/ke i političke elite postati saradnici na zajedničkom projektu unapređenja blagostanja svih.

REFERENCE

- Almond, G. & Verba, S. (1963/1989).** The civic culture. London: Sage Publications Ltd.
- Aron, R. (1997).** Demokracija i totalitarizam. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Biro, M. (2006).** Homo postomunisticus. Beograd: XX vek.
- Bobbio, N. (1987).** The future of democracy: A defence of the rules of the game. New York: Polity.
- Dahl, R. A. (1971).** Polyarchy: Participation and opposition. New Haven: Yale University Press.
- Dahrendorf, R. (1990).** Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw. New York: Random House.
- Dalton, Russell J.; Sin, To-chi; Jou, Willy (2007).** Understanding Democracy: Data from Unlikely Places. Journal of Democracy, John Hopkins University Press, 18 (4), 142-156.
- Ekman J. & Linde J. (2005).** Communist nostalgia and the consolidation of democracy in Central and Eastern Europe, Journal of Communist Studies and Transition Politics Vol. 21, Iss. 3.
- Eckstein, H. (1988).** A culturalist theory of political change. American Political Science Review, 82, 789-804.
- Faus, J., Faus, R. & Gloger, A. (2016).** Kartografe der politischen Landschaft in Deutschland. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Gibson, J. (1996).** A mile wide but and an inch deep(?): The structure of democratic commitments in the former USSR. American Journal of Political Science, 40, 396-420.
- Goati, V. (2002).** Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi. U V. Goati (ur.), Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000. (str. 9-44). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Hadenius, A. & Teorell, J. (2005).** Cultural and economic prerequisites of democracy: Reassessing recent evidence. Studies in Comparative International Development, 39, 87-106.
- Inglehart, R. (1990).** Culture shift in advanced industrial societies. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005).** Modernization, culture change, and democracy – The human development sequence. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996).** A renaissance of political culture. American Journal of Political Science, 40, 632-659.
- Jakobi, T. (2010).** Životni standard: neodređeno nezadovoljni i dezorijentisani. U Grupa autora, Kako građani Srbije vide tranziciju (str. 47-58). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Jarić, I. i Živadinović, I. (2012a).** Politička aktivnost mladih. U Tomanović, S. i sar., Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji (str. 183-198). Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja.

- Jarić, I. i Živadinović, I. (2012b).** Socijalni aktivizam kao oblik političkog angažmana. U Tomanović, S. i sar., Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji (str. 199-210). Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja.
- Klačar, B. (2015).** Nepoverenje u političke stranke – prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji? Godišnjak Fakulteta političkih nauka, IX(14): 185-200.
- Kuzmanović, B. (2010).** Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom. U Grupa autora, Kako građani Srbije vide tranziciju (str. 87-104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Lamont, M. (1992).** Money, morals and manners: The culture of the French and American upper-middle classes. Chicago: Chicago University Press.
- Lipset, S. M. (1969).** Politički čovek. Beograd: Rad.
- Lipset, S. M. & Rokkan, S. (ur.) (1967).** Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives (Vol. 7). New York: Free press.
- Lutovac, Z. (ur.) (2017).** Populizam. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Matić, M. (1993).** Demokratija. U M. Matić (red.), Enciklopedija političke kulture (pp. 198-229). Beograd: Savremena administracija.
- Mihailović, S. (red.) (1997).** Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (2010).** Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama. U Grupa autora, Kako građani Srbije vide tranziciju (str. 7-28). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Mishler, W. & Pollack, D. (2003).** On culture thick and thin: Toward a neo-cultural synthesis. Political Culture in Post-Communist Europe, Londres: Ashgate.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002).** Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. European Journal of Political Research, 41, 5-36.
- Muller, E. N. & Seligson, M. A. (1994).** Civic culture and democracy: The question of causal relationships. American Political Science Review, 88, 635-652.
- Nie, N., Powell, G. and Prewitt, K. (1969a).** Social structure and political participation: Developmental relationships I. American Political Science Review, 63, 361-378.
- Nie, N., Powell, G. and Prewitt, K. (1969b).** Social structure and political participation: Developmental relationships II. American Political Science Review, 63, 808-832.
- Orlović, S. (2006).** Demokratska konsolidacija Srbije. U S. Mihailović (ur.), Pet godina tranzicije u Srbiji II (str. 92-109). Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung.
- Orlović, S. (2008).** Politički život Srbije – između partokratije i demokratije. Beograd: Službeni glasnik.
- Pantić, D. (1990).** Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. i Pavlović, Z. (2007).** Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009).** Political culture of voters in Serbia. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Pavlović, Z. (2006).** Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma. Sociološki pregled, 40 (2), 247-262.
- Pavlović, Z. (2010).** Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. Psihološka istraživanja, 13, 35-58.
- Pavlović, Z. (2012).** Činioci i struktura političke kulture mladih u Srbiji – sociopsihološki pristup (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović, Z. (2013).** Political culture v. rational choice: support for democracy in Serbia. In Florela Voinea, C., Todosijević, B. and Boella, G. (eds.), Eastern European Political Cultures. Modeling Studies (pp. 137-154). Bucuresti: Ars Docendi.
- Pavlović, Z. (2015).** Individual and Country Determinants of (Post)Materialist Values in Eastern Europe. European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities, 4 (2), pp. 1-11.
- Pavlović, Z. i Todosijević, B. (2017).** Ideološke pozicije političkih partija: šta kažu birači, a šta predizborni programi partija? U Zbornik radova sa XXI naučnog skupa Empirijska istraživanja u psihologiji, održanog 27-29. marta 2015.
- Pavlović, Z. (2016).** (Post)Materialism, Satisfaction with Democracy and Support for Democracy in Eastern Europe. European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities, 5 (3), pp. 41-55.
- Pennock, R. (1979).** Democratic political theory. Princeton: Princeton University Press.

- Popadić, D. (2010).** Building up European identity – From the chimney smoke. *Psihološka istraživanja*, 13, 9-34.
- Putnam, R. (1993).** Making democracy work: Civic tradition in modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
- Rokeach, M. (1973).** The nature of human values. New York: The Free Press.
- Rose, R., Mishler, W. and Haerper, C. (1997).** Social capital in civic and stressful society. *Studies in Comparative International Development*, 32, 85-111.
- Roßteutscher, S. (2002).** Advocate or reflection? Associations and political culture. *Political Studies*, 50, 514-528.
- Ružica, M. (2010).** Država i/ili tržište – neoliberalizam i/ili socijaldemokratija. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 29-46). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Sartori, Đ. (2001).** *Demokratija, šta je to?*. Podgorica: CID.
- Schumpeter, J. (1976).** *Capitalism, socialism and democracy*. New York: Allen & Unwin.
- Schwartz, S. H. (2007).** A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. In Y. Esmer & T. Pettersson (Eds.), *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys* (pp. 33-78). Leiden-Boston: Brill.
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (1997).** Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18 (2), 385-410.
- Slavujević, Z. (2010).** Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 59-70). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Slavujević, Z. i Mihailović, S. (1999).** Dva ogleđa o legitimitetu. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Spasić, I. (2013).** *Kultura na delu*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Stojanović, D. (2010).** *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.
- Stojanović, D. (2013).** *Iza zavese*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Stojiljković, Z. (2007).** Građani Srbije i demokratija – Između nezadovoljstva i nepoverenja i uslovne i oročene podrške. U Z. Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti* (str. 9-61). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Institut društvenih nauka.
- Tajfel, H. (1978).** Interindividual behaviour and intergroup behaviour. In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation between social groups* (pp. 27-59). London: Academic Press.
- Tajfel, H. (1981).** *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Todosijević, B. (2016).** Left-Right Ideology: Its Meaning and Effects on Party Preferences in Serbia, *Sociološki pregled*, L (2): 161-178.
- Todosijević, B. i Pavlović, Z. (2017).** Nepoverenje u demokratske institucije i podrška nedemokratskim sistemima vladavine: populistički mehanizam. U Z. Lutovac (ur.), *Populizam* (str. 67-86). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tomanović, S. i Stanojević, D. (2015).** *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeConS Grupa za razvojnu inicijativu.
- Verba, S., Schlozman, K. L. and Brady, H. E. (1995).** *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard: Harvard University Press.
- Waldron-Moore P. (1999).** Eastern Europe at the Crossroads of Democratic Transition: Evaluating Support for Democratic Institutions, Satisfaction with Democratic Government, and Consolidation of Democratic Regimes, *Comparative Political Studies* Vol 32, Issue 1, pp. 32-62.
- Welzel, C. (2013).** *Freedom rising: Human empowerment and the quest for emancipation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitefield, S. & Evans, G. (1999). Political culture versus rational choice: Explaining responses to transition in the Czech Republic and Slovakia. *British Journal of Political Science*, 29, 129-154.

O autorima

Irena Fiket je istraživačica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu i osnivačica Stalne grupe za demokratske inovacije pri Evropskom konzorcijumu za politička istraživanja.

Zoran Pavlović je docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Gazela Pudar Draško je istraživačica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

